

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΚΑΙ ΠΑΡΟΝ: Η ΕΚΚΙΝΗΣΗ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Κατά τή διερεύνηση τοῦ προβλήματος τῆς ἐνότητος τοῦ χρόνου ἐπιχειρήσαμε νά ἀπαντήσουμε σέ δύο ἐρωτήματα: (α) ἂν ἡ δράση τῶν σωζόμενων τραγωδιῶν διαρκεῖ μία μόνο ἡμέρα καί (β) ἂν γίνεται ρητή ἀναφορά σέ τμήματα τῆς ἡμέρας τοῦ δράματος καί ποιά εἶναι ἡ λειτουργία αὐτῆς τῆς ἀναφορᾶς. Ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος, ὥστόσο, δέν ἔχει αὐθύπαρκτη ὑπόσταση, ἀλλά ἀποτελεῖ τήν τελευταία ἀπόληξη μιᾶς εὐρύτερης χρονικῆς ἐνότητος, πού θά ἄξιζε νά ἐξεταστεῖ διεξοδικά. Ἐδῶ θά πρέπει νά γίνεи ἀμέσως ἡ διευκρίνιση ὅτι δέ μᾶς ἐνδιαφέρει γενικά τό παρελθόν, πού ἐνδέχεται νά ἀφορᾷ τό ἱστορικό μιᾶς ὁλόκληρης οἰκογένειας, ἀλλά τό πρόσφατο παρελθόν τῶν προσώπων τοῦ δράματος. Ἀκόμη πιά συγκεκριμένα: Στό κεφάλαιο αὐτό θά μᾶς ἀπασχολήσουν ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ ποιητής θέτει σέ κίνηση τή δράση καί τά γεγονότα τοῦ παρελθόντος πού ἐκβάλλουν στό κρίσιμο παρόν.

ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ

Μιά ὁμάδα δραμάτων καί τῶν τριῶν τραγικῶν διακρίνεται ἀπό ἕνα κοινό γνώρισμα ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐκκίνηση τῆς δράσης τους: οἱ τραγωδίες αὐτές ἀρχίζουν μέ τήν ἀφήγηση ἐνός ὀνείρου πού ἔρχεται νά διαφοροποιήσῃ τήν ἡμέρα τοῦ δράματος ἀπό τήν ὁμοιόμορφη ροή τοῦ χρόνου. Ἦδη στό ἀρχαιότερο σωζόμενο ἔργο, τοὺς Πέρσες τοῦ Αἰσχύλου, ἡ Ἀτossa ἀποκαλύπτει στόν χορό, καί ταυτόχρονα στοὺς θεατές, ὅτι ἀπό τότε πού ἔφυγε ὁ Ξέρξης γιά τήν Ἑλλάδα δέν ἔπαψε νά βλέπει ὄνειρα, πού προφανῶς τά προκαλοῦσε ἡ μητρική ἀνησυχία. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ὁ ποιητής καλύπτει τόν χρόνο ἀπουσίας τοῦ βασιλιᾶ καί τά ἀποτελέσματα πού εἶχε στή ζωῇ τῆς μητέρας του. Αὐτά τά συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμενα ὄνειρα ὑπογραμμίζονται μέ τό χρονικό ἐπίρρημα ἀεί στοὺς στίχους 176-8¹:

πολλοὺς μὲν ἀεί νυκτέροις ὀνείρασιν

ξύνειμ', ἀφ' οὗπερ παῖς ἐμός στείλας στρατόν

Ἰαόνων γῆν οἴχεται πέρσαι θέλων.

Ὡστόσο, τό ὄνειρο πού εἶδε τήν προηγούμενη νύχτα ἦταν συνταρακτικό καί ξεχώριζε ἀπό τά ἄλλα μέ τό ἐξαιρετικά δυσοίωνο περιεχόμενό του. Ἡ πτώση τοῦ Ξέρξη ἀπό τό ἄρμα καί ἡ παρουσία τοῦ θλιμμένου

Δαρείου είναι εϋγλωττα σημάδια κάποιας καταστροφής. Στο άνησυχητικό όνειρο έρχεται νά προστεθεῖ καί τό τέρας μέ τήν επίθεση τοῦ γερακιοῦ ἐναντίον τοῦ ἀετοῦ πού ματαίωσε τήν προσφορά μιᾶς ἀποτροπαικῆς θυσίας· ἔτσι ὁ κόσμος τοῦ ὕπνου καί ὁ κόσμος τῆς ἐγρήγορης ἀλληλοσυμπληρώνονται καί ὁδηγοῦν στό ἴδιο συμπέρασμα: ἡ ἡμέρα πού ἄρχισε πρέπει νά εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική γιά τήν Περσίᾳ. Ἡ ἐναγώνια ἀναμονή ὅμως δέ διακατέχει μόνο τή βασίλισσα ἀλλά καί ὁλόκληρο τόν λαό τῆς χώρας. Ὁ χορός μέ τό ἥδη τοῦ στίχου 9 τονίζει ὅτι τά δυσοίωνα προαισθήματά του, πού ὀφείλονται στή μακρόχρονη ἔλλειψη εἰδήσεων γιά τήν τύχη τοῦ βασιλιᾶ καί τῆς περσικῆς στρατιᾶς, δέν εἶναι καινούρια. Ἡ παρατεινόμενη σιωπή τρομάζει ὅσους ἔχουν μένει στή χώρα, καθώς μετροῦν μιά μιά τίς ἡμέρες (63-4)² καί περιμένουν τήν ἐπιστροφή τῶν συγγενῶν τους (13, 63, 134, 288, 541). Ὃταν ἀρχίζει τό δράμα, φαίνεται ὅτι αὐτή ἡ κατάσταση τῆς ἀναμονῆς θά συνεχιστεῖ· τά γεγονότα ὅμως πού ἀφηγεῖται ἡ Ἀτοσσα διαφοροποιοῦν αὐτή τήν ἡμέρα ἀπό τίς ὑπόλοιπες καί συγκεκριμενοποιοῦν τόν διάχυτο φόβο. Πραγματικά, σύντομα θά ἐμφανιστεῖ ὁ ἄγγελος μέ τήν εἶδηση τῆς πανωλεθρίας. Στο ὑπόλοιπο δράμα δέ συναντοῦμε, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀναφορές στό πρόσφατο παρελθόν, δηλαδή στό χρονικό διάστημα πού ἀρχίζει μέ τήν ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη στήν Ἑλλάδα. Ἡ ἱστορική ἀναδρομή τοῦ χοροῦ στήν πόροδο, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στή μεγάλοπρεπη ἀναχώρηση καί τήν ἀξιοθρήνητη ἐπιστροφή, ἡ σύγκριση τοῦ Θλιβεροῦ παρόντος μέ τήν εὐτυχισμένη ἐποχή τῆς βασιλείας τοῦ Δαρείου³, οἱ μαντεῖες στίς ὁποῖες ἀναφέρεται ὁ νεκρός βασιλιάς⁴ καί ἡ μετάθεση τῆς εὐθύνης γιά τήν ἐκστρατεία στό αὐλικό περιβάλλον – ὅλα αὐτά εἶναι θέματα πού δέν ἐνδιαφέρουν ἄμεσα τή μελέτη μας, γιατί, μολονότι εἶναι λιγότερο ἢ περισσότερο ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιά τήν ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἔργου, δέν περιγράφουν τήν κατάσταση ἐκείνη ἀπό τήν ὁποία θά ἐκπορευθεῖ ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος. Ὁ ποιητής κατορθώνει, ἐπομένως, νά τηρήσει τήν ἐνότητα τοῦ χρόνου ἐπιλέγοντας ὡς στιγμὴ ἀναγγελίας τῆς ἥττας τήν ἡμέρα κατὰ τήν ὁποία ἡ βασίλισσα ἔχει προειδοποιηθεῖ ρητά ἀπό εϋγλωττα μεταφυσικά σημάδια.

Τό δεύτερο ἔργο τοῦ Αἰσχύλου, στό ὁποῖο τό ὄνειρο παίξει σημαντικό ρόλο, εἶναι οἱ Χοηφόρες. Τόσο ἡ Ἀτοσσα ὅσο καί ἡ Κλυταιμῆστρα, ὅταν βρεθοῦν ἀντιμέτωπες μέ τήν πραγματικότητα, διαπιστώνουν ὅτι ἐπαληθεύτηκε τό ἐφιαλτικό ὄνειρό τους: ὦ νυκτός ὄφεις ἐμφανῆς ἐνυπνίων, ὥς κάρτα μοι σαφῶς ἐδήλωσας κακά (Πέρσες 518-9) ~ ἡ κάρτα μάντις οὐς ὀνειράτων φόβος (Χοηφόρες 929). Οἱ διαφορές ἀνάμεσα στά δύο ἔργα εἶναι,

ωστόσο, αξιοσημείωτες:

(α) Στίς Χοηφόρες τό ὄνειρο δέν τό ἀφηγεῖται τό ἴδιο πρόσωπο πού τό εἶδε ἀλλά ὁ χορός, ὁ ὁποῖος μάλιστα τό διαιρεῖ σέ δύο μέρη. Ἀρχικά ἡ ἀναφορά στό ὄνειρο εἶναι γενική καί ἀποτελεῖ τήν ἐξήγηση τῆς παρουσίας τοῦ χοροῦ καί τῆς Ἡλέκτρας στόν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονα (32 κέ.) ἡ κύρια ἀφήγηση τοῦ ὁνείρου γίνεται μετά τήν ἀναγνώριση τῶν δύο ἀδελφῶν (527 κέ.) καί ἀποσκοπεῖ νά ἐνθαρρύνει τόν Ὀρέστη πρίν ἀπό τήν ἐκτέλεση τῆς μητροκτονίας (πρβ. τά λόγια τοῦ ἥρωα στούς στίχους 549-50: ἐκδρακοντωθεῖς δ' ἐγώ/ κτείνω νιν, ὡς τοῦναιρον ἐννέπει τόδε). Ἐτσι, ἡ ἀφήγηση τοῦ ὁνείρου, πού καί ἐδῶ σημειώνει τήν ἐναρξη μιᾶς κρίσιμης ἡμέρας συμπληρώνει στό παρόν τήν ἐντολή πού ἔλαβε ὁ Ὀρέστης ἀπό τόν Ἀπόλλωνα στό πρόσφατο παρελθόν (269 κέ.). Καί στούς Πέρσες ὑπάρχουν χρησμοί, τούς ὁποίους γνωρίζει ὁ Δαρεῖος (739 κέ.: πρβ. 800 κέ.), ἀλλά δέ συνδέονται ἄμεσα μέ τήν ἐρμηνεία τοῦ ὁνείρου τῆς Ἀτοσσας.

(β) Ὁ χορός στούς Πέρσες τηρεῖ ἐπιφυλακτική στάση, ὅταν ἐρμηνεύει τό ὄνειρο τῆς βασίλισσας (215 κέ.), ἐνῶ οἱ ὄνειροκρίτες τῆς Κλυταιμῆστρας προβαίνουν στήν ὀρθή διάγνωση τῆς σημασίας τοῦ ὁνείρου (Χοηφόρες 38-41). Ἡ Ἀτοσσα κατακρίνει ἀργότερα τόν χορό γιά τήν ἀτυχή ἐρμηνεία του (520), ἐνῶ ἡ Κλυταιμῆστρα ταυτίζει τό φίδι τοῦ ὁνείρου τῆς μέ τόν Ὀρέστη (928): οὔ γάρ, τεκοῦσα τόνδ' ὄφιν ἐθρεψάμην.

(γ) Τό ὄνειρο τῆς Ἀτοσσας προφητεύει τήν ἥττα τοῦ Ξέρξη πού ἔχει ἤδη συντελεστεῖ, ἐνῶ τό ὄνειρο τῆς Κλυταιμῆστρας τήν προειδοποιεῖ γιά τόν ἐπικείμενο κίνδυνο. Ἡ χρονική βαθμίδα στήν ὁποία ἀναφέρεται τό κάθε ὄνειρο εἶναι, ἐπομένως, διαφορετική. Ἀλλωστε στίς Χοηφόρες πρόκειται γιά μιᾶ ἀτομική τύχη ἐνῶ στούς Πέρσες γιά μιᾶ συλλογική μοίρα, μολονότι ὑπάρχει κάποιος ὑπεύθυνος γιά τή συμφορά.

(δ) Δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἐνδειξη στίς Χοηφόρες ὅτι τό ὄνειρο τῆς βασίλισσας εἶναι κορυφαία ἀπόληξη ἄλλων ἀνησυχητικῶν ὁνείρων ἐλάσσονος κλίμακας, ὅπως συμβαίνει στούς Πέρσες.

Ἡ τελευταία διαπίστωση ἔχει βαρύνουσα σημασία γιά τήν κατανόηση τοῦ χαρακτήρα τῆς Κλυταιμῆστρας. Οἱ σφετεριστές μετά τή δολοφονία τοῦ Ἀγαμέμνονα περνοῦν μιᾶ περίοδο εὐτυχίας, ὅπως συνάγεται ἀπό τά λόγια τοῦ χοροῦ (59-60): τό δ' εὐτυχεῖν, τόδ' ἐν βροτοῖς θεός τε καί θεοῦ πλέον⁵. Ὁ χορός γνωρίζει, ὡστόσο, ὅτι ἡ παράνομη εὐτυχία εἶναι προσωρινή καί ὅτι ἀργά ἢ γρήγορα θά ἀνατραπεῖ. Μερικοί μελετητές ἔχουν ὑποστηρίξει ὅτι ἡ εὐτυχία τῆς Κλυταιμῆστρας δέν εἶναι ἀνέφε-

λη καί ὅτι ἡ βασίλισσα παρουσιάζει, ἤδη ἀπό τό τέλος τοῦ Ἀγαμέμνονα, μιᾶ ψυχική μεταβολή, καθὼς ζεῖ μέσα σέ διαρκή ἀνησυχία⁶. Τεκμήριο αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς πιστεύουν ὅτι εἶναι ἡ διαφορετική στάση της ἀπέναντι στό ὄνειρο. Ἐνῶ δηλαδή στόν Ἀγαμέμνονα ὑπάρχει μιᾶ καταφανῆς περιφρόνηση γιά τά ὄνειρα, στίς Χοηφόρες ἡ βασίλισσα τρομάζει καί ἐτοιμάζει ἐξιλαστήριες χοές. Δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἀμφιβολία ὅτι ἡ Κλυταιμῆστρα στίς Χοηφόρες παίρνει πολύ σοβαρά τό ὄνειρο καί τήν ἐρμηνεία του ἀπό τούς ἀύλικούς ὄνειροκρίτες· δύσκολα, ὡστόσο, μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά διαρκή φόβο ἢ τύψεις συνειδήσεως, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τίς ἀκόλουθες σκέψεις:

(α) Στό τέλος τοῦ Ἀγαμέμνονα ἡ Κλυταιμῆστρα τονίζει ὅτι δέν ἔχει νά φοβηθεῖ τίποτε ὅσο ζεῖ κοντά στόν Αἴγισθο (1435-6), καί ἡ στάση της δέ φαίνεται νά εἶναι προσποιητή. Πραγματικά, ὅταν στίς Χοηφόρες δολοφονεῖται ὁ Αἴγισθος, ἡ βασίλισσα ἀναφωνεῖ (893): φίλτατ' Αἰγίσθου βία. Ὁ θάνατός του ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἀπώλεια ἐνός προστάτη⁷.

(β) Ἡ Κλυταιμῆστρα στόν Ἀγαμέμνονα εἶναι προφανῶς περήφανη γιά τό ταχύ ἐπικοινωνιακό μέσο πού ἀνάγγειλε τήν πτώση τῆς Τροίας καί γι' αὐτό μιᾶ τόσο περιφρονητικά γιά τά ὄνειρα. Ἡ στάση της αὐτή ἐναρμονίζεται θαυμάσια μέ τή γυναικεία ψυχολογία (πρβ. Ἀγαμέμνονα 495 καί τά λόγια τοῦ Ἑτεοκλῆ γιά τή συμπεριφορά τῆς γυναίκας σέ περίπτωση πού ἔχει δίκαιο: Ἐπτά 189-90). Πρόκειται, ἐπομένως, γιά μιᾶ περιστασιακή συμπεριφορά πού δέν ἐπιτρέπει συμπεράσματα γιά ψυχολογική ἐξέλιξη.

(γ) Τό "ἀνδρόβουλον κέαρ" τῆς Κλυταιμῆστρας ἀποκαλύπτεται πλήρως, ὅταν ἡ βασίλισσα ζητᾷ νά τῆς φέρουν ἕνα τσεκούρι γιά νά ἀμυνθεῖ (889). Ἡ διατήρηση τῆς ψυχραιμίας της καί ἡ ἄρνηση νά ὑποκύψει στό πεπρωμένο της χωρίς ἀντίσταση φανερώνουν μιᾶ γυναίκα κάθε ἄλλο παρά φοβισμένη. Ἡ ἐμφάνιση τῆς βασίλισσας στό ὄνειρο τῶν Ἑρινύων (Εὐμενίδες 94 κέ.) ἀποδεικνύει γιά μιᾶ φορά ἀκόμη τόν ἀκαμπτο χαρακτήρα της. Τό ἥθος τῆς Κλυταιμῆστρας δέν παρουσιάζει, ἐπομένως, οὐσιαστικές διακυμάνσεις.

Ὁ χαρακτηρισμός δύσθεος γυνά πού ἀποδίδει ὁ χορός στήν Κλυταιμῆστρα (46) καί ὁ φόβος πού ἐπικρατεῖ σέ ὁλόκληρη τήν πόλη (58-9 φοβεῖ-/ται δέ τις) ἀρκοῦν γιά νά δείξουν τό γενικό κλίμα καί τή στάση τῆς πόλης ἀπέναντι στούς σφετεριστές, οἱ ὁποῖοι διοικοῦν τυραννικά καί ἀπολαμβάνουν ἀγαθά πού δέν τούς ἀνήκουν. Ἡ Ἡλέκτρα ἔχει ἐξομοιωθεῖ μέ δούλη (135 ἀντίδουλος), ἀλλά δέν ἐπαναστατεῖ, γιατί διαφορετικά ἡ μητέρα της δέ θά τῆς ἀνέθετε τήν προσφορά τῶν χοῶν.

Καί ὁ χορός δέν ἐκδηλώνει φανερά τή θλίψη του γιά τόν θάνατο τοῦ βασιλιᾶ (81-3):

δακρύω δ' ὕφ' εἰμάτων
ματαίουςι δεσποτᾶν
τύχαις, κρυφαίους πένθεσιν παχνουμένα.

Ἡ Ὁρέστης χαρακτηρίζει τόν ἑαυτό του (καί τήν Ἥλέκτρα) ἐξόριστο (254· πρβ. 337) καί δηλώνει ὅτι ἔχει στερηθεῖ τήν πατρική περιουσία, τῆς ὁποίας εἶναι ὁ μόνος νόμιμος κληρονόμος (βλ. 135-6 καί 301⁸· πρβ. 250). Ὡς τώρα ἔχει ζήσει, ἐπομένως, τή στερημένη ζωή ἐνός ἐξόριστου. Ἡ τυραννική ἐξουσία τῶν σφετεριστῶν, ἡ ἄθλια ζωή τῆς Ἥλέκτρας, ἡ ὁποία ὅμως δέ διαμαρτύρεται, καί ἡ σκληρή ζωή τοῦ Ὁρέστη στήν ἐξορία συγκροτοῦν τά στοιχεῖα μιᾶς κατάστασης, πού, μετά τή δολοφονία τοῦ Ἀγαμέμνονα, φαίνεται ὅτι ἔχει παγιωθεῖ. Τό ὄνειρο προειδοποιεῖ, ἐπομένως, τήν Κλυταιμῆστρα γιά τήν ἐπικείμενη ἀλλαγὴ αὐτῆς τῆς κατάστασης, ἀλλαγὴ πού θά συντελεστεῖ κατά τήν ἡμέρα τοῦ δράματος μέ τήν ἐκδίκηση τοῦ Ὁρέστη.

Στό σημεῖο αὐτό ἀξίζει νά γίνει μιὰ σύγκριση μέ τίς Ἥλέκτρες τῶν δύο νεότερων τραγικῶν. Ἡ Ἥλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ μοιάζει μέ τίς Χοηφόρες σ' ἓνα σημαντικό σημεῖο: καί ἐδῶ ἡ κρίσιμη ἡμέρα ἀρχίζει μέ τό ὄνειρο τῆς Κλυταιμῆστρας, ἀλλά οἱ διαφορές ἀπό τό παλαιότερο ἔργο εἶναι σημαντικές:

(α) Τό ὄνειρο τῆς βασίλισσας εἶναι ἀμφίσημο (644-5 φάσματα δισσῶν⁹ ὀνείρων). Ἔτσι, δέν ἀποκλείεται νά εἶναι προμήνυμα εὐχάριστων ἐξελεύσεων. Ἡ εὐχάριστη γιά τή βασίλισσα εἴδηση τοῦ θανάτου τοῦ Ὁρέστη φαίνεται νά δικαιώνει τίς προσδοκίες της. Πάνω σ' αὐτή τήν παρεξήγηση θά οἰκοδομηθεῖ ὁλόκληρη ἡ πλοκή ὡς τόν ἀναγνωρισμό τῶν δύο ἀδελφῶν.

(β) Μιὰ ἄλλη σημαντική διαφορά προκύπτει ἀπό τήν τοποθέτηση τοῦ τάφου στόν ἐξωσκηνικό χῶρο, ἡ ὁποία ἔχει ὡς συνέπεια τήν ἀντίστοιχη μετατόπιση τῶν ἐπιπτώσεων τοῦ ὀνείρου σ' ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο: στίς Χοηφόρες ἀποστέλλεται ἡ ἴδια ἡ Ἥλέκτρα μέ χοές, ὁπότε ἡ ἀναγνώριση εἶναι ἄμεση· στήν Ἥλέκτρα ἐντολοδόχος τῆς Κλυταιμῆστρας εἶναι ἡ Χρυσόθεμη, ὁπότε ἡ ἀναγνώριση ἀναβάλλεται.

(γ) Ἡ Χρυσόθεμη, ὅταν ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά, κομίζει δύο σημαντικές εἰδήσεις πού ὑπογραμμίζουν καί διαφοροποιοῦν τήν ἡμέρα τοῦ δράματος ἀπό τό παρελθόν. Ἡ μία εἴδηση ἀφορᾷ τό ὄνειρο τῆς Κλυταιμῆστρας πού προαναφέρθηκε· ἡ δεύτερη ἀφορᾷ τήν ἀπόφαση τῶν σφετεριστῶν νά φυλακίσουν τήν Ἥλέκτρα, ἂν ἡ ἡρώιδα συνεχίσει τήν

ανοίκεια συμπεριφορά απέναντί τους (379-82)¹⁰.

Ἡ εἶδηση αὐτὴ εἶναι σημαντική, γιατί ἀποκαλύπτει μιὰ ἄλλη οὐσιαστική διαφορά ἀνάμεσα στὰ δύο δράματα. Τό κέντρο βάρους στό ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ πέφτει στήν Ἡλέκτρα καί ὄχι στόν Ὀρέστη. Ἡ διστακτική Ἡλέκτρα τῶν Χοηφόρων, πού ἀπουσιάζει τελείως ἀπό τό δεύτερο μέρος τοῦ δράματος, μετατρέπεται ἐδῶ σέ ἓνα πρόσωπο ἀνεπιθύμητο γιά τούς σφετεριστές τοῦ θρόνου. Οἱ θρηῖνοι της εἶναι ἀκατάπαυστοι καί διαρκοῦν ὁλόκληρο τό ἡμερονύκτιο (86-95):

ὦ φῶς ἄγνόν
καί γῆς ἰσόμοιρ' ἀήρ, ὥς μοι
πολλὰς μέν θρηῖνων ῥῥάας,
πολλὰς δ' ἀντήρεις ἥσθου
στέρνων πλαγὰς αἵμασσομένων,
ὅπῳ δ' οὐκ ἐν δονοφερᾷ νύξ ὑπολειφθῇ·
τά δέ παννυχίδων ἤδη στυγερά
ξυνίσσας' εὐναί μογερῶν οὔκων,
ὅσα τόν δύστηνον ἐμόν θρηῖνῶ
πατέρ'.

Αὐτούς τούς θρηῖνους σκοπεύει νά τούς συνεχίσει καί στό μέλλον, ὅπως ἡ ἡρώιδα τονίζει μέ ἔμφαση (103-6):

ἀλλ' οὐ μέν δῃ
λήξω θρηῖνων στυγερῶν τε γόνων,
ἔστ' ἂν παμφεγγεῖς ἄστρον
ρίπας, λεύσσω δέ τόδ' ἥμαρ.

Αὐτά τά δύο χωρία σέ συνδυασμό μέ τή συνεχή ἐπανάληψη τοῦ χρονικοῦ ἐπιρρήματος αἰεὶ (122, 141, 147, 165 καί ἴσως 152¹¹) προβάλλουν τό παρελθόν τῆς ἡρώιδας, ἡ ὁποία εἶναι ὁλόψυχα ἀφιερωμένη στή μνήμη τοῦ πατέρα της καί δυσαρεστεῖ τούς σφετεριστές (355-6), παρά τό γεγονός ὅτι ἔχει παρέλθει στό μεταξύ ἀρκετός χρόνος, ὅπως συνάγεται ἀπό τά λόγια τῆς Χρυσόθεμης:

κοῦδ' ἐν χρόνῳ μακρῷ διδαχθῆναι θέλεις
θυμῷ ματαίῳ μή χαρίζεσθαι κενά; (330-1· πρβ. 121-6)

Ἡ ἡρώιδα ζεῖ καί τρέφεται ὅλον αὐτόν τόν καιρό μέ τήν ἐλπίδα ὅτι ὁ Ὀρέστης θά ἐπιστρέψει στό Ἄργος γιά νά ἐκδικηθεῖ τόν θάνατο τοῦ πατέρα τους (323· πρβ. 951-2) καί βρίσκεται σέ ἀδιάλειπτη μυστική ἐπικοινωνία μαζί του (169-72, 1154-6). Ὁ Σοφοκλῆς ἐπεξεργάζεται μέ περισσότερες λεπτομέρειες τόν αἰσχύλειο χαρακτηρισμό ἀντίδουλος περιγράφοντας τήν ἐξωτερική ἐμφάνιση τῆς Ἡλέκτρας (189-92) καί ἀν-

τι παραθέτοντάς την μέ τήν άνετη ζωή τῆς Χρυσόθεμης (359-62). "Αν προσθέσουμε καί τίς διαρκεῖς προστριβές μέ τή μητέρα της (287 κέ.)¹², σχηματίζουμε μία ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιά τή ζωή τῆς ἡρώιδας ἀπό τήν ἡμέρα τῆς δολοφονίας τοῦ πατέρα της ὡς τήν ἡμέρα τοῦ δράματος, πού ἐνδέχεται νά εἶναι καί ἡ ἡμέρα τοῦ ἐγκλεισμοῦ της στή φυλακή-τάφο.

Ὁ Ὀρέστης, χάρη στήν ἐπικοινωνία πού ἀναφέραμε, εἶναι ἐνήμερος γιά τήν κατάσταση στήν πατρίδα του (1288 κέ.) καί γι' αὐτό μετά τόν ἀναγνωρισμό περιορίζεται στή συλλογή πληροφοριῶν πού θά συμβάλουν στήν ἐκτέλεση τῆς ἐκδίκησης (1293 κέ.). Γιά τή ζωή του στή Φωκίδα δέ μαθαίνουμε πολλά πράγματα, γιατί δέν εἶναι ἀπαραίτητα γιά τή δράση. Πάντως, ὅπως στίς Χοηφόρες, ἐπιστρέφει στό "Αργος γιά νά γίνει κύριος τῆς νόμιμης κληρονομιάς (71-2).

Ἡ Ἡλέκτρα, στήν ἀρχή τοῦ ἔργου, παρέχει καί ἄλλες πληροφορίες σχετικά μέ τή ζωή στό παλάτι. Ἡ Κλυταιμῆστρα ἔχει καθιερώσει ἡμέρα γιορτῆς τήν ἡμέρα τῆς συζυγοκτονίας¹³, κάθε μήνα κάνει προσφορές στούς σωτήριους θεούς καί δέ φαίνεται νά φοβᾶται τίς Ἐρινύες (277 κέ.). Αὐτή ἡ εἰκόνα τῆς πωρωμένης βασίλισσας, πού καθιστᾷ τήν Κλυταιμῆστρα ἀσυμπαθῆ στούς θεατές, εἶναι μονομερής. Αὐτό δέ σημαίνει, βέβαια, ὅτι ἡ Ἡλέκτρα ὑπερβάλλει ἢ ψεύδεται. Ἡ κραυγαλέα καί προκλητική συμπεριφορὰ τῆς συζυγοκτόνου φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ προσπάθεια γιά συγκάλυψη τῶν ἀδυναμιῶν καί τῶν φόβων της. Ἡ Ἰδία ἡ Ἡλέκτρα τονίζει ὅτι ἡ μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ Ὀρέστη προ-καλεῖ στή μητέρα της ἀναστάτωση (294-7). Ἀλλά ἡ Κλυταιμῆστρα δέν ἐπιχειρεῖ νά ἀποκρύψει οὔτε τοὺς φόβους της οὔτε τήν ἀνακούφιση πού αἰσθάνθηκε μέ τήν εἴδηση γιά τό θάνατο τοῦ γιοῦ της:

ὥστ' οὔτε νυκτός ὕπνον οὔτ' ἐξ ἡμέρας
ἐμέ στεγάζειν ἠδύν, ἀλλ' ὁ προστατῶν
χρόνος¹⁴ διηγέ μ' αἰένως θανουμένην.
νῦν δ' — ἡμέρᾳ γάρ τῇδ' ἀπηλλάγην φόβου
πρός τῆσδ' ἐκείνου θ'· ἥδε γάρ μείζων βλάβη
ξύνολκος ἦν μοι, τοῦμόν ἐκπίνουσ' ἀεὶ
ψυχῆς ἄκρατον αἶμα¹⁵ — νῦν δ' ἔκηλά που
τῶν τῆσδ' ἀπειλῶν οὔνεχ' ἡμερεύσομεν. (780-7)

Συγκεφαλαιώνοντας παρατηροῦμε ὅτι στόν Σοφοκλῆ ἔχει συντελε-
στεῖ μιὰ πολύ σημαντική μετατόπιση, καθὼς ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στόν
Ὀρέστη καί τήν Κλυταιμῆστρα ἔχει μετατραπεῖ σέ σύγκρουση ἀνάμεσα

στήν 'Ηλέκτρα καί τή μητέρα της. Αὐτή ἡ μετατόπιση ἔχει ὡς συνέπεια τή δημιουργία μιᾶς μόνιμης ἔντασης, γιατί ἡ 'Ηλέκτρα ζεῖ μέ τήν ἐλπίδα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ἐκδικητῆ 'Ορέστη, ἐνῶ ἡ Κλυταιμῆστρα φοβᾶται αὐτή τήν ἐπιστροφή. "Ετσι, τό παρελθόν τῶν δύο γυναικῶν ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία, καί γι' αὐτό οἱ ἀναφορές στίς ὡς τώρα σχέσεις τους πληθαίνουν ἐντυπωσιακά σέ σύγκριση μέ τό ὁμόθεμο ἔργο τοῦ Αἰσχύλου. "Ενα ἄλλο ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς μετατόπισης εἶναι ὅτι ὁ 'Ορέστης δέ θά συναντήσῃ ἐπὶ σκηνῆς τή μητέρα του ὅπως στίς Χοηφόρες. Ὁ ποιητής δημιουργεῖ, ἐπιπλέον, ἕναν κίνδυνο πού θά ἀποσβεθεῖ στό πλαίσιο τοῦ δράματος: τήν ἐπικείμενη φυλάκιση τῆς ἡρώιδας πού ἰσοδυναμεῖ στήν οὐσία μέ τή θανάτωσή της. "Ετσι, ἡ ἐπιστροφή τοῦ 'Ορέστη κατά τήν ἡμέρα τοῦ δράματος δέ σημαίνει μόνο τήν ἀποκατάσταση τῆς δικαιοσύνης στό παλάτι τῶν Ἀτρειδῶν ἀλλά καί τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἡρώιδας ἀπό τόν ἄμεσο κίνδυνο.

Στήν 'Ηλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη τό μεταφυσικό στοιχεῖο ἀπουσιάζει ὁλοκληρωτικά. Ἡ ἀπουσία αὐτή ὅμως δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ ἀποτέλεσμα τοῦ ἀνθρωποκεντρισμοῦ τοῦ ποιητῆ, ἀφοῦ τόσο στήν Ἑκάβη ὅσο καί στήν IT συναντοῦμε τή χρήση ὀνείρων, ἀλλά ἀναγκαία συνέπεια τῆς μετατόπισης τοῦ σκηνικοῦ χώρου. Τό ὄνειρο τῆς Κλυταιμῆστρας προϋποθέτει κάποια ἐπαφή ἀνάμεσα στίς δύο ἀντίπαλες παρατάξεις. Ἡ 'Ηλέκτρα ὅμως εἶναι παντρεμένη μ' ἕναν γεωργό καί ζεῖ ἔξω ἀπό τά τεῖχη τῆς πόλης. "Εναυσμα τῆς δράσης ἀποτελεῖ ἡ ἄφιξη τοῦ 'Ορέστη στό "Αργος καί ἡ συνάντησή του μέ τήν 'Ηλέκτρα. Ἐδῶ δέν ὑπάρχει, ἐπομένως, κανενός εἶδους προειδοποίηση γιά τήν ἰδιαίτερη σημασία τῆς ἡμέρας. Μέ τόν γάμο τῆς 'Ηλέκτρας ἔχει δημιουργηθεῖ μιά παγιωμένη κατάσταση, ἕνα δεῖγμα τῆς ὁποίας προσφέρει ὁ ποιητής στήν ἀρχή τοῦ ἔργου. Ὁ γεωργός ἀσχολεῖται μέ τήν ἐποχική ἐργασία τῆς σπορᾶς (79), ἐνῶ ἡ 'Ηλέκτρα, πρὶν ἀπό τό ξημέρωμα, πηγαίνει νά φέρεי νερό ἀπό τή γειτονική πηγὴ (55-6). Ἡ "πιναρά κόμη" καί τά "τρύχη" (184-5) παρέμπουν στήν "ἀντίδουλο" 'Ηλέκτρα τῶν Χοηφόρων καί στήν 'Ηλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ, ἃν, βέβαια, τό ἔργο αὐτό προηγεῖται ἀπό τό ὁμότιτλο δράμα τοῦ Εὐριπίδη. Μιά ἐπιπλέον ἐνδειξη τῆς ἀξιοθρήνητης ζωῆς της εἶναι τό κεκαρμένο κεφάλι της (108, 148, 241, 335). Καί ἡ ἡρώιδα τοῦ Εὐριπίδη θρηνεῖ καθημερινά τό ἄδικο καί ἄτιμο θάνατο τοῦ πατέρα της (144-6, 181-3), ἡ ἀναφορά στοὺς θρήνους αὐτοὺς εἶναι, ὡστόσο, περιορισμένη, γιατί δέ δυσареστοῦν κανέναν καί, ἐπομένως, ἡ ἐπίμονη ἐπανάληψή τους στό ἔργο δέ θά εἶχε καμιά ἀποτελεσματικότητα¹⁶.

Ἡ κατάσταση στό "Ἀργος φωτίζεται καί ἐδῶ χάρη στίς πληροφορίες πού δίνουν οἱ ἀντίπαλοι τῶν σφετεριστῶν. Ὁ γάμος τῆς Ἡλέκτρας μ' ἕναν ἄσημο γεωργό σκοπεύει στήν ἀποσόβηση τοῦ κινδύνου νά γεννηθεῖ ἕνας μελλοντικός ἐκδικητής (20 κέ.), ἐνῶ ἡ ἐπικήρυξη τοῦ Ὁρέστη (32-3) καί ἡ ἐξορία τοῦ παιδαγωγοῦ στόν Τάναο (410-11) εἶναι ἐνέργειες πού προδίδουν τόν φόβο τοῦ παράνομου βασιλικοῦ ζευγαριοῦ. Τόν φόβο αὐτόν ἐκδηλώνει ὁ Αἰγισθος φανερά στή συνομιλία του μέ τόν Ὁρέστη λίγο πρίν ἀπό τή θυσία (831-3), ἐνῶ ἡ Κλυταιμῆστρα παραδέχεται ὅτι δέν εἶναι ὑπερβολικά εὐτυχισμένη γιά ὅ,τι ἔκανε (1105-6). Αὐτόν τόν διάχυτο φόβο προσπαθεῖ νά ἀντιμετωπίσει ὁ Αἰγισθος, ὅταν μεθυσμένος λιθοβολεῖ τόν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονα καί σκώπτει τήν Ἡλέκτρα (326 κέ.)¹⁷. Ὁ Αἰγισθος, πού λίγο ἔλειψε νά σκοτώσει τήν Ἡλέκτρα (27-8), περιβάλλεται ἀπό σωματοφυλακή, δέν κοιμᾶται ἡσυχά (617-8* πρβ. 798) καί εὐχεται τόν θάνατο τῶν ἐχθρῶν του (805-7). Ἀλλά καί ἡ πόλη δέ διάκειται εὐνοϊκά, ὅπως συνάγεται ἀπό τήν ἀκόλουθη στιχομυθία (642-5):

Ὁρ. τί δ' οὐχ ἄμ' ἐξωρμᾷτ' ἐμή μήτηρ πόσει;

Πρ. φόγον τρέμουσα δημοτῶν ἐλείπετο.

Ὁρ. ξυνῆχ' ὕποπτος οὔσα γιγνώσκει πόλει.

Πρ. τοιαῦτα' μισεῖται γάρ ἀνόσιος γυνή.

Αὕτη ἡ κατάσταση ἐπικρατεῖ στό "Ἀργος, ὅταν φτάνει ὁ Ὁρέστης στό φτωχικό σπίτι τῆς ἀδελφῆς του, μέ τήν ὁποία θά ἀναγνωριστεῖ ἀμέσως, ὅπως στίς Χοηφόρες, γιατί ἡ ἐκτέλεση τοῦ διπλοῦ ἐκδικητικοῦ σχεδίου σέ δύο χώρους (στόν τόπο ὅπου ὁ Αἰγισθος προσφέρει θυσίες καί στό σπίτι τῆς Ἡλέκτρας) προϋποθέτει τήν ἐξασφάλιση τοῦ ἀπαραίτητου χρόνου.

Στήν IT ἡ κρίσιμη ἡμέρα ἀρχίζει ἐπίσης μέ τήν ἀφήγηση ἐνός ὄνειρου πού ἡ ἡρώιδα τό ἐρμηνεύει λαθεμένα, γιατί πιστεύει ὅτι τό ὄνειρο τῆς ἀναγγέλλει τόν θάνατο τοῦ Ὁρέστη, ἕνα γεγονός παρελθοντικό, ἐνῶ στήν πραγματικότητα τό μήνυμα ἀφορᾷ τό ἐγγύς μέλλον. Ἡ Ἰφιγένεια εἶναι ἰέρεια τῆς Ἀρτεμης στήν ἀφιλόξενη Ταυρίδα καί ἐπιφορτισμένη μέ τό καθῆκον νά προετοιμάζει τά θύματα τῆς ἀνθρωποθυσίας (34 κέ.). Τό ὄνειρο πού συμπίπτει μέ τήν ἄφιξη τοῦ Ὁρέστη στήν Ταυρίδα σημαίνει ὅτι ἡ ζωή τοῦ ἀδελφοῦ της πράγματι κινδυνεύει, ἂν δέν πραγματοποιηθεῖ ἔγκαιρα ἡ ἀναγνώριση. Ἡ ἀναγνώριση, ὅπως εἶναι γνωστό, θά γίνει χάρη σ' ἕνα γράμμα πού ἡ Ἰφιγένεια εἰχε ἐτοιμάσει ἀπό καιρό γιά νά τό στείλει μέ τήν πρώτη εὐκαιρία στό "Ἀργος (582-5). Ἡ ἡρώιδα διακατέχεται, ἐπομένως, ἀπό νοσταλγία γιά

τήν πατρίδα της καί τό εὐτυχισμένο παρελθόν της (218-28). Γιά τή ζωή της στήν Τρωάδα δέν εἶναι ἀπαραίτητα ἄλλα στοιχεῖα.

Γιά τό παρελθόν τοῦ Ὁρέστη μετά τή μητροκτονία μᾶς προσφέρει πληροφορίες ὁ ἴδιος ὁ ἥρωας στήν πρώτη του ἐμφάνιση (78 κέ.), ἐνῶ ἔνα δεῖγμα τῆς μανίας του, πού ἀποτελεῖ περιοδικά ἐπαναλαμβανόμενη κατάσταση μετά τό ἔγκλημα, περιγράφει ὁ βουκόλος πού συνέλαβε στήν ἀκτὴ τόν Ὁρέστη καί τόν Πυλάδη (281 κέ.). Ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος θά σημάνει, ἐπομένως, τό τέλος τῆς δυστυχίας καί τῶν δύο ἀδελφῶν. Ἐδῶ θά πρέπει, βέβαια, νά τονίσουμε μιὰ διαφορά μέ τά προηγούμενα δράματα: οἱ ἥρωες ζοῦν σέ μιὰ κατάσταση πού θά μεταβληθεῖ στό τέλος τοῦ ἔργου, ἀλλά οὔτε ἡ Ἰφιγένεια προσδοκᾷ αὐτὴ τή μεταβολή, ὅπως π.χ. ἡ Ἥλέκτρα, οὔτε ὁ Ὁρέστης εἶναι βέβαιος γιά τήν ἐπιτυχία τοῦ ἐγχειρήματός του. Ἐτσι, ἡ ἡρώιδα ἀναζητεῖ τήν εὐκαιρία νά ἐπικοινωνήσῃ μέ τό Ἄργος τρέφοντας τήν ἐλπίδα κάποιας μελλοντικῆς σωτηρίας, ἐνῶ ὁ Ὁρέστης καί ὁ Πυλάδης κινδυνεύουν νά χάσουν τή ζωή τους. Ὁ ἀναγνωρισμός θά λύσει, τελικά, τήν περίπλοκη κατάσταση μέ αἰσιο τρόπο καί θά κάνει ἀμέσως πραγματικότητες τή σωτηρία πού ἡ Ἰφιγένεια πίστευε ὅτι θά συμβεῖ στό ἀπώτερο μέλλον.

Καί στήν Ἑκάβη τό ὄνειρο στήν ἀρχή τοῦ ἔργου σημαδεύει τήν ἡμέρα τῆς δράσης, ἀλλά μέ διαφορετικό τρόπο, γιατί προμηνύει, βέβαια, κάποια συμφορά, πού ὅμως δέν ἀναμένεται ὅπως στοὺς Πέρσες, τίς Χοηφόρες καί τήν Ἥλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ ἢ δέν ἀποτρέπεται ὅπως στήν IT. Ἡ συμφορά δέν εἶναι ἀποτέλεσμα προσωπικῆς εὐθύνης ἢ ἐνοχῆς, ἀλλά ὀφείλεται στόν παραλογισμό τοῦ πολέμου. Ὁ ἡττημένος βρίσκεται σέ μειονεκτική θέση ἀπό κάθε ἄποψη. Ἐτσι, ὁ Πολυμήστωρ δολοφονεῖ τόν Πολύδωρο, γιά νά ἰδιοποιηθεῖ τήν περιουσία του, ἐνῶ ἡ Πολυξένη θυσιάζεται στόν τάφο τοῦ Ἀχιλλέα. Ἐδῶ καί τρεῖς ἡμέρες ἡ Ἑκάβη βρίσκεται καθηλωμένη μέ τοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες στή θρακικὴ χερσόνησο περιμένοντας οὐριο ἄνεμο, γιά νά μεταφερθεῖ στήν Ἑλλάδα ὡς δούλη. Ἡ ἀλλοτινὴ βασίλισσα τῆς Τροίας εἶναι τώρα ὁμόδουλος (60), καί ἡ καινούρια της κοινωνικὴ θέση τονίζεται τόσο ἀπὸ τόν Ταλθύβιο (492-3) ὅσο καί ἀπὸ τήν Ἱδία τήν Ἑκάβη (970-2) μέ τό χρονικὸ ἐπίρρημα νῦν. Λεπτομέρειες τοῦ πρόσφατου παρελθόντος δέν εἶναι ἀπαραίτητες, γιατί οἱ συμφορές πού πλήττουν τήν Ἑκάβη ὑπακοῦν σέ μιὰ δική τους λογική.

Συγκεφαλαιώνοντας τίς ὥς τώρα παρατηρήσεις μας καταλήγουμε στίς ἀκόλουθες διαπιστώσεις:

(1) Ἡ ἀφετηρία τῶν δραμάτων πού ἐξετάστηκαν – ἐκτός, φυσικά, ἀπὸ

τήν 'Ηλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη πού συζητήθηκε ἐδῶ γιά λόγους σύγκρισης-εἶναι κάποιο ὄνειρο πού τό ἀφηγεῖται εἴτε τό ἄμεσα ἐνδιαφερόμενο πρόσωπο ('Ατοσσα, 'Ιφιγένεια, 'Εκάβη) εἴτε κάποιος ἄλλος (χορός Χοηφόρων, Χρυσόθεμη).

(2) Ἡ ἀφήγηση τοῦ ὀνείρου δέ συμπίπτει ὑποχρεωτικά μέ τόν πρόλογο ἢ τήν ἀρχή τοῦ ἔργου· ἔτσι, στούς Πέρσες καί τήν 'Ηλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ ἢ ἀναφορά στό ὄνειρο γίνεται μετά τήν πάροδο τοῦ χοροῦ, ἐνῶ στίς Χοηφόρες τό περιεχόμενο τοῦ ὀνείρου, πού μνημονεύθηκε στήν πάροδο συνοπτικά, γίνεται γνωστό πρός τό τέλος τοῦ πρώτου μέρους τοῦ ἔργου.

(3) Τό ὄνειρο σημειώνει συχνά τό τέλος μιᾶς μακρόχρονης ἀναμονῆς ἢ κάποιας παγιωμένης κατάστασης (Πέρσες, Χοηφόρες, 'Ηλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ, IT), ἐνῶ στήν 'Εκάβη εἰσάγει τά ἀπροσδόκητα πλήγματα τῆς βασίλισσας.

(4) Τό ὄνειρο μπορεῖ νά ἔχει προειδοποιητικό χαρακτήρα (Χοηφόρες, 'Ηλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ, ἐνμέρει IT) ἢ νά ἀναφέρεται σέ ἕνα συντελεσμένο γεγονός (Πέρσες, 'Εκάβη), πού ὁ ἥρωας τό πληροφορεῖται κατά τή διάρκεια τοῦ δράματος.

(5) Τό παρελθόν ἀπό τό ὁποῖο ἐμπορεύεται ἡ ἡμέρα τῆς δράσης ἐκτίθεται, ὅπως εἶναι εὐλογο, συνήθως στήν ἀρχή τοῦ ἔργου, ἀλλά δέν ἐξαντλεῖται ἐκεῖ. Ἀνακαλεῖται κάθε φορά πού ὁ ποιητής τό χρειάζεται, γιά νά φωτίσει τή στάση τῶν προσώπων του. Ἡ ἀνασύνθεση τοῦ παρελθόντος ἐνός ἀτόμου μπορεῖ νά γίνει μόνο μέ τή συλλογή τῶν κατάρτων σέ ὁλόκληρο τό δράμα ἀναφορῶν¹⁸.

(6) Οἱ ἀναφορές στό παρελθόν γίνονται εἴτε ἀπό τά ἴδια πρόσωπα ἢ ἀπό ἄλλα (ἀντίπαλα) ἄτομα ἢ, τέλος, μέ μιᾶ ἀγγελική ρήση πού περιγράφει, ὅπως γνωρίζει ὁ θεατής, ἕνα περιοδικά ἐπαναλαμβανόμενο γεγονός (IT).

(7) Ἡ σύγκριση τῶν τριῶν δραμάτων πού πραγματεύονται τήν ἐκδίκηση τοῦ Ὀρέστη ἔδειξε ὅτι ἡ Κλυταιμήστρα στίς Χοηφόρες διατηρεῖ ἀναλλοίωτο τόν ἀκαμπτο χαρακτήρα της, ἐνῶ στούς δύο νεότερους τραγικούς ζεῖ μέ τόν φόβο τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Ὀρέστη. Ἡ ὁμοιότητα αὐτή ἀποδεικνύει τή σχέση ἐξάρτησης πού ὑφίσταται ἀνάμεσα στά δύο ὁμότιτλα δράματα, χωρίς ὅμως νά μᾶς προσφέρει κάποιο χρονολογικό κριτήριο.

Ο ΧΡΗΣΜΟΣ

Παράλληλα μέ τό ὄνειρο ὁ χρησμός εἶναι τό δεῦτερο ὑπερφυσικό

στοιχεῖο πού χρησιμοποιεῖται, κυρίως στὸν Αἰσχύλο καί τὸν Σοφοκλῆ, ὡς ἀφειτηρία δράσης. Ὁ χρησμός ἀνακοινώνεται ἀπὸ κάποιο πρόσωπο ἐπὶ σκηνῆς¹⁹.

Στοὺς Ἐπὶ ἡ πολιορκία τῆς Θήβας διαρκεῖ ἀρκετές ἡμέρες, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τοὺς στίχους 21-3²⁰:

καὶ νῦν μὲν ἐς τὸ δ' ἡμᾶρ εὖ ῥέπει θεός·
χρόνον γὰρ ἤδη τόνδε πυργηρουμένοις
καλῶς τὰ πλείω πόλεμος ἐκ θεῶν κυρεῖ.

Ἐκεῖνο πού διαφοροποιεῖ τὴν ἡμέρα τοῦ δράματος ἀπὸ τίς προηγούμενες εἶναι ἡ πρόβλεψη τοῦ μάντη ὅτι οἱ Ἀργεῖοι ἐτοιμάζονται νὰ ἐξαπολύσουν γενική ἐπίθεση ἐναντίον τῆς πόλης²¹. Ἡ πολιορκία εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πατρικῆς ἀρᾶς, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴ σύντομη προσευχή τοῦ Ἑτεοκλῆ (69 κέ.) καί τὸ δεύτερο στάσιμο. Τὰ αἷτια τῆς κατάρας παραμένουν ἄγνωστα, γιατί ἀναφέρονται σ' ἓνα αἰνιγματικό καί μάλλον φθαρμένο χωρίο (785-7)²². ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει ὅμως δέν εἶναι τόσο τὰ αἷτια τῆς κατάρας, πού πρέπει νὰ ἐκτοξεύθηκε στὸν χαμένο Οἰδίποδα²³, ὅσο τὰ ἀποτελέσματά της. Καί γιὰ τὸ παρελθόν τῶν δύο ἀδελφῶν δέ μαθαίνουμε πολλά πράγματα. Οἱ στίχοι 637-8 (ἡ ζῶντ' ἀτιμαστῆρα τῶς ἀνδρηλατῶν²⁴/φυγῇ τὸν αὐτὸν τόνδε τείσασθαι τρόπον) σέ συνδυασμό μὲ τὸ ρῆμα κατάγω (647)²⁵ ὑπαινίσσονται πιθανότατα ὅτι ὁ Πολυνείκης εἶχε ἐξοριστεῖ ἀπὸ τὸν Ἑτεοκλῆ, ὁ ὁποῖος ἀρνήθηκε νὰ παραχωρήσει τὸν θρόνο στὸν ἀδελφὸ του, ὅπως προέβλεπε ἡ συμφωνία τους γιὰ ἐναλλάξ βασιλεία στὴ Θήβα (πρβ. Ἀπολλόδωρο 3,6,1)²⁶. Ἀξίζει, πάντως, νὰ σημειωθεῖ πόσο σύντομα προσπερνᾷ ὁ ποιητὴς τὸ θέμα αὐτό. Τὸ ἔργο ὑπερβαίνει τὸν στενὸ οἰκογενειακὸ κύκλο, καθὼς στὴν τύχη τῶν γιῶν τοῦ Οἰδίποδα ἐμπλέκεται ἡ μοῖρα τῆς πόλης. Σ' αὐτὸ τὸ διευρυμένο πλαίσιο ὁ ποιητὴς ἤθελε νὰ παρουσιάσει τὸν Ἑτεοκλῆ ὡς καλὸ στρατηγὸ καί ὑπεύθυνο ἡγέτη²⁷. Τὸ γεγονὸς ὅτι στά ἐφτά ζευγάρια λόγων ἀντιπαρατάσσονται ἡ ὕβρη καί ἡ κομπορρημοσύνη τῶν Ἀργείων στὴ σύνεση καί τὸν πατριωτισμὸ τῶν Θηβαίων δείχνει ὅτι τὸ παρελθόν τῶν δύο ἀδελφῶν τοποθετεῖται σέ δεύτερη μοῖρα.

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὴν περίπτωσι τῶν Ἐπὶ θεωρῶ χρησιμο νὰ ἀναφερθῶ στὸ σημεῖο αὐτὸ στίς Ἰκέτιδες τοῦ Αἰσχύλου. Ἐδῶ ὅχι μόνο ἀποσιωπᾶται τελείως ἡ παλαιότερη διένεξη ἀνάμεσα στὸν Δαναὸ καί τὸν Αἴγυπτο²⁸, ἀλλὰ δέν ἀναφέρεται οὔτε ὁ λόγος τῆς ἄρνησης τοῦ γάμου μὲ τοὺς Αἰγύπτιους, καθὼς οἱ Δαναῖδες ἀποφεύγουν νὰ ἀπαντήσουν στὸ ἐρώτημα τοῦ Πελασγοῦ σέ ποιά νομικὴ βάση στηρίζεται ἡ ἄρνησή τους αὐτή (336)²⁹. Ἡ ρευστότητα πού ἐπικρατεῖ σχετικὰ μὲ

τό παρελθόν τῶν ἀντιμαχόμενων παρατάξεων ὀφείλεται στό γεγονός ὅ-
τι ἐκεῖνο πού ἐπιθυμεῖ νά προβάλλει μέ ἔμφαση ὁ ποιητής εἶναι τό
δίλημμα τοῦ Πελασγοῦ: θά παραβεῖ τή θρησκευτική ἐπιταγή πού προ-
στατεύει τοὺς ἱκέτες ἢ θά ἐμπλέξει τόν λαό του σ' ἓναν πόλεμο μέ
τοὺς Αἰγυπτίους³⁰;

Στίς Τραχίνιες ὑπάρχει, ὅπως εἶναι γνωστό, μιὰ δεκαπεντάμηνη
προθεσμία, πού ἡ ἐκπνοή της, σύμφωνα μ' ἓναν χρησμό, θά εἶναι ἀπο-
φασιστική γιὰ τήν τύχη τοῦ Ἑρακλῆ. Ἡ πρόβλεψη τοῦ χρησμοῦ ὀδηγεῖ
τή Δηιάνειρα στήν ἀπόφαση νά στείλει τόν Ὑλλο σέ ἀναζήτηση τοῦ
πατέρα του, ὕστερα ἀπό σχετική ὑπόδειξη τῆς τροφῆς³¹. Ἡ τροφός εἴ-
ναι τό πρόσωπο πού ἀποκαλύπτει στοὺς θεατές ὅτι ἡ δέσποινα της ὁ-
λον αὐτόν τόν καιρό ἦταν βυθισμένη στή θλίψη (49-51):

δέσποινα Δηιάνειρα, πολλά μὲν σ' ἐγώ
κατεῖδον ἢ ὁ η πανδᾶκρυτ' ὀδύρματα
τὴν Ἑράκλειον ἔξοδον γοωμένην.

Ἀλλά καί ἡ Ἴδια ἡ Δηιάνειρα δέν κρύβει τόν φόβο της, ὅταν μιλά
στόν χορό (175-7):

ῥσθ' ἡδέως εὐδουσάν ἐκπηδᾶν ἐμέ
φόβῳ, φίλαι, ταρβοῦσαν, εἴ με χρή μένειν
πάντων ἀρίστου φωτός ἐστερημένην.

Οἱ ἀνησυχίες τῆς Δηιάνειρας εἶναι φυσικό νά ἔχουν κορυφωθεῖ ἐξαι-
τίας τοῦ χρησμοῦ, ἀλλά ἡ ἡρώιδα θεωρεῖ τόν φόβο καί τή μέριμνα γιὰ
τά μέλη τῆς οἰκογένειας σύμφυτο χαρακτηριστικό κάθε ἑγγαμῆς γυναι-
κας (143 κέ.). Σ' αὐτήν τήν ἐναγώνια ἀναμονή θά θέσει τέρμα ἡ Ἴδια ἡ
Δηιάνειρα μέ τήν ἀποστολή τοῦ χρисμένου χιτῶνα. Τό δηλητήριο τοῦ
Νέσσου πού ἡ ἡρώιδα τό χρησιμοποιοῖ ὥς ἐρωτικό φίλτρο μᾶς πηγαίνει
στό ἀπώτερο παρελθόν πού δέ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, γιατί δέν ἐκπορεύ-
εται ἀπό αὐτό ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος.

Στόν ΟΤ ὁ χρησμός μέ τόν ὁποῖο ἐκκινεῖ ἡ δράση δέν ἔχει δοθεῖ
ἀπό καιρό, ἀλλά ἀναμένεται νά ἔρθῃ ἀπό τοὺς Δελφούς, ἀπό ὅπου ἐ-
πιστρέφει ὁ Κρέων πρὶν ἀπὸ τήν πάροδο τοῦ χοροῦ. Στό μεταξύ ὁ ἱε-
ρέας εἶχε τήν εὐκαρία νά ὑπογραμμίσῃ τή δυστυχία πού ἔχει προκα-
λέσει ὁ λοιμός σέ ὁλόκληρη τήν πόλη (22 κέ.). Τήν ἀξιοθρήνητη κατὰ-
σταση περιγράφει καί ὁ χορός στήν πάροδό του (179 κέ.). Ἀπὸ αὐτὴ τή
μόνιμη δυστυχία θά βρεθεῖ διέξοδος μόνο μέ τήν ἀνακάλυψη καί τιμω-
ρία τοῦ δολοφόνου τοῦ Λαίου, πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τόν Οἰδίποδα.
Ποιό εἶναι τό παρελθόν τοῦ βασιλιᾶ ἀπὸ τότε πού ἀνέλαβε τήν ἐξου-
σία στή θήβα; Ὁ ποιητής δέν προσφέρει πολλά στοιχεῖα, καί αὐτό εἴ-

ναι φυσικό, ἀφοῦ γιά τήν ἐξακρίβωση τῆς ταυτότητάς του σημαντικό ρόλο παίζει τό ἀπώτερο παρελθόν πού ἀποκαλύπτεται μέ τή βοήθεια τοῦ κορίνθιου ἀγγέλου καί τοῦ θηβαίου βοσκοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι καί ὁ μοναδικός ἐπιζῶν αὐτόπτης μάρτυρας τῆς δολοφονίας τοῦ Λαίου³². Ὡστόσο, μερικές ἀναφορές ἀρκοῦν, γιά νά δείξουν τή στάση τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στόν νέο βασιλιά:

(α) ὡς σέ νῦν μέν ἦδε γῆ
σωτῆρα κλήζει τῆς πάρος προθυμίας. (47-8)

(β) φανερά γάρ ἐπ' αὐτῷ
πετρόεσσ' ἦλθε κόρα
ποτέ, καί σοφός ὤφθη
βασάνψ θ' ἀδύπολις· τῷ ἀπ' ἐμᾶς
φρενός οὔποτ' ὀφλήσει κακίαν. (507-11)

(γ) ἐξ οὗ καί βασιλεύς καλῇ
ἐμός καί τά μέγιστ' ἐτι-
μάθης, ταῖς μεγάλαισιν ἐν

θήβαισιν ἀνάσσω. (1201-3)

Καί τά τρία χωρία ἀναφέρονται στή λύση τοῦ αἰνίγματος τῆς Σφίγγας πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀπαλλαγή τῆς Θήβας ἀπό τήν καταστροφική παρουσία της. Ἀπό τότε παραμένει ἀμείωτος ὁ σεβασμός καί ἡ εὐγνωμοσύνη τοῦ λαοῦ πρὸς τόν βασιλιά του. Αὐτή ἡ ἐκτίμηση ἀντανακλᾶται καί στόν πλησιέστερο συγγενή τοῦ Οἰδίποδα, τόν Κρέοντα (596-7). Γιά τήν ἰδιωτική ζωή τοῦ βασιλιᾶ δέν πληροφοροῦμαστε τίποτε, ἀλλά φαίνεται ὅτι ἦταν ἀνέφελη. Τό γεγονός ὅτι ὁ αὐτοαναγνωρισμός πραγματοποιεῖται ἀργοπορημένα καθιστᾷ τήν πτώση του ἀκόμη πιό ὀδυνηρή. Καί ἐδῶ, ὅπως στούς Ἑπτὰ³³, ἡ προσωπική τύχη ἐμπλέκεται μέ τή μοίρα μιᾶς πόλης, ἀλλά ἡ περίπτωση εἶναι περισσότερο σύνθετη, καθὼς κανεῖς δέ γνωρίζει τόν ὑπαίτιο τῆς συμφορᾶς.

Στόν ΟΚ ὁ χρησμός, πού ἔλαβε ὁ Οἰδίπους πρίν ἀπό πολύ καιρό, γίνεται ἀφετηρία τῆς δράσης, κυρίως ἀπό τή στιγμή πού ὁ ἥρωας πληροφορεῖται ὅτι βρίσκεται στό ἄλσος τῶν Εὐμενίδων, ὅπου γνωρίζει ὅτι τοῦ εἶναι γραφτό νά πεθάνει³⁴. Τό παρελθόν τοῦ τυφλοῦ καί ἐξόριστου βασιλιᾶ καλύπτει ἀρκετά χρόνια περιπλανήσεων (7-8, 88, 444), στίς ὁποῖες τόν συνοδεύει ἡ Ἀντιγόνη (347-52), ἐνῶ ἡ Ἰσμήνη, πού ἔχει μένει στή Θήβα, ἐπικοινωνεῖ μέ τόν πατέρα της (353-6). Αὐτή ἡ φροντίδα τῶν θυγατέρων του θά τοῦ ἐμπνεύσει ἀπέραντη ἀγάπη ἀπέναντί τους, ἐνῶ γιά τούς γιούς του ὁ Οἰδίπους τρέφει ἀσίγαστο μίσος³⁵, πού κορυφώνεται, ὅταν προσπαθοῦν νά τόν προσεταιριστοῦν γιά

νά καρπωθοῦν τὰ εὐεργετήματα τῆς παρουσίας του. Εἶναι ἀξιοσημεῖω-
το ὅτι καί οἱ δύο παρατάξεις χρησιμοποιοῦν τό βασανισμένο παρελ-
θόν τοῦ Οἰδίποδα, γιά νά τόν κερδίσουν. Ὁ Κρέων, πού ἐκπροσωπεῖ τὰ
συμφέροντα τοῦ Ἑτεοκλῆ, ὑπογραμμίζει τήν ἀθλία τύχη τοῦ βασιλιᾶ
καί τήν ἀνάξια μοίρα τῆς Ἀντιγόνης (740 κέ.). Ὁ Πολυνείκης πάλι
δηλώνει τή μετάνοιά του γιά τήν προηγούμενη συμπεριφορά του (1254
κέ.), ἐνῶ παράλληλα ἐξαίρει τήν κοινότητα τῆς τύχης πατέρα καί γιοῦ,
ἀφοῦ καί οἱ δύο εἶναι ἐξόριστοι (ὁ Πολυνείκης ἀφηγεῖται στούς στί-
χους 1291 κέ. τό δικό του παρελθόν)³⁶. Ὁ Οἰδίπους ὅμως θεωρεῖ ὑπεύ-
θυνο τῆς δυστυχίας του τόν Πολυνείκη καί ἐκτοξεύει τήν κατάρα του
ἐναντίον τῶν γιῶν του (1354 κέ.)³⁷.

Στόν φιλοκτήτη ἡ μαντεία τοῦ Ἑλενου³⁸ ὅτι ἡ παρουσία τοῦ ἐξόρι-
στου ἥρωα ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν κατάληψη τῆς
Τροίας εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἀφίξης τοῦ Ὀδυσσέα καί τοῦ Νεοπτόλεμου
στήν ἐρημική Λῆμνο. Ὁ χρησμός ἀναφέρεται ἀπό τόν Νεοπτόλεμο στήν
ἀρχή τοῦ ἔργου (195-200) μέ γενικούς ὅρους καί χωρίς ρητή μνεία τοῦ
Ἑλενου. Γιά τούς θεατές πού γνώριζαν τόν μῦθο, καί μερικοί ἀπό
αὐτούς εἶχαν δεῖ τόν φιλοκτήτη τοῦ Εὐριπίδη, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία
ὅτι ἡ ὑπαρξη τοῦ χρησμοῦ τοῦ Ἑλενου εἶναι αὐτονόητη. Ὁ χρησμός
μνημονεύεται ἀργότερα ἀπό τόν ἔμπορο (610 κέ.) καί προκαλεῖ τή βί-
αιη ἀντίδραση τοῦ Φιλοκτήτη, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀνυποχώρητα ἀποφασι-
σμένος νά μήν πάει στήν Τροία (624-5). Μέ τή σκηνή τοῦ ἐμποροῦ ἀπο-
δεικνύεται ἀκόμη μιὰ φορά τό ἀβυσσαλέο μίσος τοῦ ἥρωα³⁹ ἐναντίον
τῆς ἡγεσίας τῶν Ἑλλήνων πού πρίν ἀπό δέκα χρόνια τόν ἐγκατέλειψε
ἄρρωστο καί ἀβοήθητο στή Λῆμνο, ἐνῶ ὁ Νεοπτόλεμος καταλαβαίνει ὅ-
τι τό μόνο μέσο πειθοῦς πού μπορεῖ νά χρησιμοποιήσῃ εἶναι ἡ ἀπά-
τη⁴⁰.

Ἡ δεκάχρονη (312, 715) μοναχική ζωὴ τοῦ Φιλοκτήτη περιγράφεται
ἀπό τόν ἴδιο τόν ἥρωα (285 κέ.)⁴¹, ἐνῶ ὁ θεατής βλέπει ἐπὶ σκηνῆς
μιὰ ἀπό τίς περιοδικά ἐπαναλαμβανόμενες κρίσεις του (733 κέ.) πού
θυμίζουν τήν ἐξωσκηνική κρίση τοῦ Ὁρέστη στήν IT καί τήν ἐπὶ σκη-
νῆς κρίση τοῦ Ὁρέστη στό ὁμώνυμο δράμα τοῦ Εὐριπίδη, πού ἀνεβά-
στηκε ἓνα χρόνο μετά τόν Φιλοκτήτη. Τό παρελθόν τοῦ Νεοπτόλεμου, ὅ-
πως τό ἀνασυνθέτει ὁ ἥρωας (343 κέ.) πού ἀκολουθεῖ τίς ὑποδείξεις
τοῦ Ὀδυσσέα (54 κέ.) εἶναι ἓνα μεῖγμα ἀλήθειας καί ψεύδους καί ἀπο-
σκοπεῖ στό νά ἀποσπάσει τήν ἐμπιστοσύνη τοῦ Φιλοκτήτη.

Ἡ ἐξέταση τῶν δραμάτων πού προηγήθηκε ἔδειξε πῶς ἓνας χρησμός
πού δίνεται στόν ἐξωσκηνικό χῶρο πρίν ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ ἔργου ἀ-

ποτελεῖ ἀφετηρία τῆς δράσης. Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις πρόκειται γιὰ μιὰ χρονίζουσα κατάσταση, πού μπορεῖ νά διαρκεῖ μερικές ἡμέρες (Ἐπτά, ΟΤ) ἢ ὁλόκληρα χρόνια (Τραχίνιες, Φιλοκτήτης, ΟΚ). Τό παρελθόν ἀνακαλεῖται εἴτε μέ ἀπλή περιγραφή (ὁ λοιμός στόν ΟΤ) εἴτε μέ σκηνική παρουσίαση (ἡ κρίση τοῦ Φιλοκτήτη)· κάποτε ὅμως ἀποσιωποῦνται ὀρισμένα στοιχεῖα τοῦ παρελθόντος (Ἰκέτιδες τοῦ Αἰσχύλου) ἢ ἀναφέρονται τόσο σύντομα, ὥστε νά μήν ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη βαρύτητα (Ἐπτά).

Στόν Φιλοκτήτη καί τόν ΟΚ ἡ δράση ἀρχίζει μέ μιὰ ἀφιξη, στό δεύτερο δρᾶμα μάλιστα ἡ ἀφιξη συνοδεύεται ἀπό ἱκεσία. Κάποιος χρησμός γίνεται, βέβαια, ἀφορμή γιὰ τήν ἀφιξη τοῦ Ὀρέστη στίς Χοηφόρες, τήν Ἠλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ καί τήν IT. Ἐκεῖ ὅμως παρατηρεῖται ἓνα φαινόμενο πού ἀπουσιάζει ἀπό δρᾶματα ὅπως ὁ Φιλοκτήτης καί ὁ ΟΚ· παράλληλα μέ τήν ἀφιξη τοῦ ἥρωα συμβαίνει κάποιο σημαδιακό γεγονός στή ζωή τῶν προσώπων τοῦ σκηνικοῦ χώρου—μέ τήν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὅρου· ἐννοῶ τό ὄνειρο.

ΑΦΙΞΗ - ΙΚΕΣΙΑ

Μέ τήν τελευταία παρατήρηση περνᾶμε σέ μιὰ τρίτη ὁμάδα δραμάτων πού ἡ ἀφετηρία τους σημειώνεται εἴτε μέ μιὰ ἀπλή ἀφιξη σέ κάποιον χῶρο εἴτε μέ μιὰ ἱκεσία ἢ μέ ἓνα συνδυασμό αὐτῶν τῶν δύο στοιχείων.

(α) Στόν Αἰσχύλο δύο δρᾶματα ἀρχίζουν μέ ἀπλή ἀφιξη, ὁ Ἀγαμέμνων καί ὁ Προμηθεύς. Ὁ Ἀγαμέμνων ἀρχίζει μέ τόν μονόλογο τοῦ φύλακα, ὁ ὁποῖος ἓναν ὁλόκληρο χρόνο περιμένει τό φωτεινό σῆμα πού θά ἀναγγεῖλει τήν πτώση τῆς Τροίας καί τόν νόστο τοῦ βασιλιᾶ. Ἀπό αὐτήν τήν πολύμηνη ἀναμονή τόν ἀπαλλάσσει ἡ πολυπόθητη φρυκτωρία πού ἐμφανίζεται πρίν ἀνατεῖλει ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος. Ὁ φύλακας κάνει μερικούς ὑπαινιγμούς στήν ἔκνομη κατάσταση πού ἐπικρατεῖ στό παλάτι (18-9 καί 36-9), ἀλλά ἀποφεύγει νά σχολιάσει περισσότερο τή συμπεριφορά τῆς βασίλισσας. Τήν κατάσταση στό παλάτι δέ συγκεκριμενοποιεῖ οὔτε ὁ χορός, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται κατηγορηματικά νά μιλήσει γιὰ τά γεγονότα πού ἀκολούθησαν μετά τόν ἀπόπλου τοῦ ἐλληνικοῦ στόλου ἀπό τήν Αὐλίδα: τά δ' ἔνθεν οὔτ' εἶδον οὔτ' ἐννέπω (248)⁴² καί περιορίζεται νά περιγράψει τήν κατάσταση στό "Ἄργος" ὁ λαός εἶναι δυσσареστημένος, γιατί χάνει συγγενικά του πρόσωπα γιὰ χάρη μιᾶς ἄπιστης γυναίκας (429 κέ.). Τή ζωή τοῦ στρατοῦ κατά τήν πολιορκία τῆς Τροίας περιγράφει μέ λεπτομέρειες ὁ κῆρυκας (551 κέ.). "Ετσι, καλύπτεται τό παρελθόν τόσο στήν πόλη ὅσο καί στό στρατόπεδο. Γιὰ τήν

κατάσταση στο παλάτι θά μιλήσει ἡ ἴδια ἡ Κλυταιμῆστρα, ἡ ὁποία περίτεχνα θά παραχαράξει τό παρελθόν της. Ὄταν ἡ βασίλισσα ὑπογραμμίζει στὸν κῆρυκα πόσο πιστὴ ἔχει μείνει κατὰ τὴν πολύχρονη ἀπουσία τοῦ συζύγου της (601 κέ.) προετοιμάζει τὴν ἐκτενὴ ὑποκριτική ρῆση της, μέ τὴν ὁποία θά ὑποδεχτεῖ τὸν Ἀγαμέμνονα (855 κέ.). Στὴ ρῆση αὕτὴ ἀναφέρεται λεπτομερειακὰ στὸν δύσφορον...βύον (859) καί τονίζει τὴ μοναξιά της, τίς ἀδέσποτες φῆμες γιὰ τὴν τύχη τοῦ Ἀγαμέμνονα, τοὺς θρήνους της, τὰ ἀνησυχητικὰ ὄνειρα καί τὸν ταραγμένο ὕπνο της. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἀριστουργηματικὸ πλαστό λόγο, πού ἀποσκοπεῖ στό νά ὀδηγήσει τὸν Ἀγαμέμνονα τελείως ἀνυποψίαστο στή σφαγὴ⁴³.

Στὸν Ἀγαμέμνονα τὰ δύο μέρη τοῦ δράματος τοποθετοῦνται, ὅπως προσπαθήσαμε νά δείξουμε στό κεφάλαιο Β', σέ δύο διαφορετικές ἡμέρες. Ἡ ἀφιξη τοῦ φωτεινοῦ σήματος, ἐπομένως, δέν ἐγκαινιάζει τὴν κρίσιμη ἡμέρα τοῦ δράματος, ἀλλὰ τὴν ἀντίστροφη μέτρηση ὡς τὴ δολοφονία τοῦ Ἀγαμέμνονα. Αὐτό τό ἐνδιάμεσο χρονικὸ διάστημα ἀφορῶν τὰ λόγια τῆς Κλυταιμῆστρας:

δεῖ γάρ πρὸς οἴκους νοστήμου σωτηρίας,
κάμψαι διαύλου θάτερον κῶλον πάλιν.
θεοῖς δ' ἀναμπλάκητος εἰ μόλοι στρατός,
ἐγρηγορός τό πῆμα τῶν ὀλωλότων
γένοιτ' ἄν, εἰ πρόσπαια μή τύχοι κακά. (343-7)

Οἱ φόβοι τῆς Κλυταιμῆστρας εἶναι δικαιολογημένοι, γιατί τό παρελθόν τοῦ βασιλιᾶ δέ βαραίνει μόνο ἡ θυσία τῆς Ἰφιγένειας πού δέν ἐξετάζουμε ἐδῶ, ἐπειδὴ δέν ἀνήκει στή χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν ὁποία θά προέλθει ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος, ἀλλὰ καί τὰ θύματα καί οἱ υπερβάσεις τοῦ πρόσφατου πολέμου.

Στὸν Προμηθεά, πού ἀρχίζει μέ τὴν ἀφιξη τοῦ τιτάνα καί τῶν δεσμοφυλάκων του στή Σκυθία, τό πρόσφατο παρελθόν τοῦ ἥρωα δέν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ὅπως δέν ἔχει σημασία τό παρελθόν τῶν Δαναΐδων στίς Ἰκέτιδες τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ ποιητὴς ἐνδιαφέρεται νά παραστήσει τὴν τιμωρία τοῦ Προμηθεά γιὰ τὴν κλοπὴ τῆς φωτιᾶς καί τὴ στάση του ἀπέναντι στὸν Δία. Τό παρελθόν τῆς περιπλανώμενης Ἰῶς, πού περιγράφεται γιὰ νά φανεῖ ἡ σκληρότητα τοῦ Δία, δέ σχετίζεται μέ τὴν τύχη τοῦ τιτάνα παρά μόνο ὡς πρὸς τό ὅτι ἀπὸ τὴ γενιά τῆς ἄτυχης θνητῆς θά προέλθει ὁ μελλοντικὸς σωτήρας του.

Καί στίς Βάκχες ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν Πενθεά καί τὸν Διόνυσσο εἶναι τόσο ἀποφασιστική, ὥστε τό πρόσφατο παρελθόν τοῦ θεομάχου

βασιλιᾷ δέν ἔχει καμιά σημασία. Τό δράμα ἀρχίζει μέ τήν παραδοχή τῆς νέας θρησκείας ἀπό τόν Κάδομο καί τόν Τειρεσία, ἐνῶ οἱ γυναῖκες τῆς Θήβας βρίσκονται ἤδη στόν Κιθαιρώνα, ὅπου τιμοῦν τόν καινούριο θεό. Σ' αὐτήν τήν ὁμοφωνία ἀντιτίθεται ὁ Πενθέας πού ἐπιστρέφει ἀπό ταξίδι (215 κέ.) καί πληροφορεῖται γιά τήν ἐξάπλωση τῆς νέας θρησκείας⁴⁴. Αὐτή ἡ ἐπιστροφή σημειώνει καί τήν ἐναρξη τῆς σύγκρουσης.

Στόν Ἰωνα, ἀντίθετα, ἡ ἄφιξη τοῦ Εὐθύου καί τῆς Κρέουσας στούς Δελφούς ἀνασύρει στήν ἐπιφάνεια τό παρελθόν πού ἡ Κρέουσα μέ ἐπιμέλεια εἶχε ὥς τώρα ἀποκρύψει. Ἡ ἐπίσκεψη στό μαντεῖο ἀνακαλεῖ στόν νοῦ τῆς βασίλισσας δυσάρεστες ἀναμνήσεις πού τῆς προκαλοῦν θλίψη (241 κέ.)⁴⁵ ὅπως στόν ΟΚ, ἔτσι καί ἐδῶ ὁ χῶρος ἔχει ἀποφασιστική σημασία. Ἡ Κρέουσα ἀφηγεῖται ἀρχικά τήν ἱστορία της στόν Ἰωνα ὥς περιπέτεια κάποιας φίλης της (330 κέ.) καί ἀφήνει νά διαφανεῖ ἡ δυστύχησμένη ζωή της ἐξαιτίας τοῦ χαμοῦ τοῦ γιοῦ της (πρβ. κυρίως 360 ἀθλία καί 364 ταλαίπωρος). Ὄταν ὁμως φαίνεται ὅτι ὁ Ἀπόλλων χαρίζει ἕνα παιδί στόν Εὐθύο, ἡ Κρέουσα ἀποκαλύπτει γιά πρώτη φορά ὁλόκληρη τήν ἀλήθεια (859 κέ.). Ἀλλά στοιχεῖα γιά τόν πολύχρονο ἔγγαμο βίο τῆς ἡρώιδας μέ τόν Εὐθύο (πρβ. 304) ὁ ποιητής δέ μᾶς προσφέρει.

Ἡ ἄφιξη τοῦ ἀκλήρου βασιλικοῦ ζεύγους στούς Δελφούς διακόπτει, ὅπως καί οἱ ἄλλες ἀφίξεις, τόν καλά ρυθμισμένο τρόπο ζωῆς τοῦ νεκροῦ νεωκόρου. Ὁ Ἰων περιποιεῖται τόν ἱερό χῶρο καθημερινά (124 λατρεύων τό κατ' ἡμαρ)· οἱ στίχοι 102-24 καί 155-81 περιγράφουν ἀναλυτικά τίς ἀσχολίες τοῦ ἥρωα πού συγκροτοῦν τό παρελθόν του καί θά συνεχιστοῦν καί στό μέλλον, ὅπως πιστεύει. Ὁ Ἰων δέ γνωρίζει ὅτι θά πραγματοποιηθεῖ σύντομα ἡ εὐχή πού ἐκφράζει στούς στίχους 151-3:

εἴθ' οὕτως αἰεὶ φοίβῃ
λατρεύων μή παυσαίμαν
ἢ παυσαίμαν ἀγαθᾷ μοίρᾳ.

Μόνο ἡ συνάντηση τοῦ ὄρφανοῦ ἥρωα μέ τήν Κρέουσα ἀποκαλύπτει κάποιον παλιό παράπονο αὐτοῦ τοῦ εὐτυχισμένου νέου (360-1):

Κρ. καί σέ, ὦ ξέν', οἶμαι μητέρ' ἀθλίαν παθεῖν.
Ἰω. καί μή γ' ἐπ' οἴκτόν μ' ἔξαγ' οὗ ἡλεήσμεθα.

Στίς φούντισσες, σέ ἀντίθεση μέ τούς Ἐπτά, ἡ πολιορκία δέν ἔχει ἀρχίσει ἀκόμη, ὅταν ἡ Ἰοκάστη πείθει τόν Πολυνείκη νά συναντήσῃ τόν Ἐτεοκλῆ καί νά ἔρθῃ σέ διαπραγματεύσεις μαζί του. Αὐτή ἡ συμφιλιωτική προσπάθεια πραγματοποιεῖται μέ τήν εἴσοδο τοῦ Πολυνείκη στή Θήβα, ὁ ὁποῖος στή στιχομυθία μέ τή μητέρα του (387 κέ.)

περιγράφει τή σκληρή ζωή στην έξορία καί αναφέρεται σύντομα στον γάμο του μέ τήν κόρη του "Αδραστου (400-1 καί 424-5 αντίστοιχα). 'Η άφιξη του Πολυνείκη, πού θυμίζει τήν άφιξη του 'Ορέστη στην 'Ηλέκτρα, άφορα επίσης τήν άποκατάσταση τής δικαιοσύνης στό παλάτι των Λαβδακιδών, γιατί ο 'Ετεοκλής, καταπατώντας τή συμφωνία μέ τόν άδελφό του, σφετερίστηκε τήν έξουσία. 'Εδω όμως η ταυτότητα αυτού πού επιστρέφει δέ συγκαλύπτεται· τά δύο άδέρφια θά έρθουν σέ άμεση σύγκρουση πού θά καταλήξει στον άμοιβαίο θάνατο. Δέν είναι όμως μόνο ο πόθος του Πολυνείκη νά ξαναδεϊ τήν πατρίδα του καί νά αποκτήσει τή χαμένη έξουσία πού οδηγούν τόν ήρωα στην άκούσια έκστρατεία (433) έναντίον τής Θήβας· μέ άγάπη καί χαρά περιμένει νά τόν δεϊ ή 'Αντιγόνη (163 κέ.· πρβ.170-1), καί ή 'Ιοκάστη στή μονωδία της (301 κέ.) επίσης έκδηλώνει τήν άγάπη της καί αναφέρεται στίς συνέπειες πού είχε ή άπουσία του γιου της· βλ. κυρίως 322-6:

θθεν έμάν τε λευκόχροα κεύρομαι
δακρυόεσσ' άνεΐσα πένθει κόμαν,
άπεπλος φαρών λευκών, <Ω> τέκνον,
δυσόρφναια δ' άμφί τρύχη τάδε
σκότι' άμείβομαι.

Γιά τήν άφιξη του 'Ορέστη στην 'Ηλέκτρα του Εύριπίδη βλ. παραπάνω σσ.106-107.

(β) 'Ο Εύριπίδης αρχίζει πολλά δράματά του μέ ίκεσία⁴⁶, ή οποία εΐτε άποτελεϊ τό κύριο πρόβλημα του έργου, όποτε συνοδεύεται από κάποια άφιξη ('Ηρακλεΐδες, 'Ικέτιδες· βλ. γ) εΐτε είναι αποτέλεσμα των είδικων συνθηκών ζωής του ήρωα ('Ανδρομάχη, 'Ηρακλής, 'Ελένη)· στή δεύτερη περίπτωση είναι άξιοσημείωτο ότι τό πρόσφατο παρελθόν παίζει άποφασιστικό ρόλο.

Στήν 'Ανδρομάχη σοβεϊ έδω καί καιρό μιά διένεξη ανάμεσα στην Τρωαδίτισσα δούλη καί τήν 'Ερμιόνη⁴⁷. Εύκαιρία για τήν έκδήλωση του μίσους τής 'Ερμιόνης προσφέρει ή άπουσία του Νεοπτόλεμου στους Δελφούς. Βασική κατηγορία είναι ή στειρότητα τής βασίλισσας, πού αποδίδεται σέ χρήση μαγικών μέσων από τήν 'Ανδρομάχη (32-5,157-8, 355-6,709 κέ.). 'Η 'Ανδρομάχη αντιπαραθέτει σ' αυτή τήν άνυπόστατη κατηγορία τή δική της έρμηνεία (205-8):

ούκ έξ έμών σε φαρμάκων στυγεϊ πόσις,
άλλ' εί ξυγεΐναι μή 'πιτηδεία κυρεΐς.
φύλτρον δέ καί τόδ'· ού τό κάλλος, ω γύναι,
άλλ' άρεταί τέρπουσι τούς ξυνευνέτας.

Μέ τά λόγια αὐτά ἀποκαλύπτεται ἡ δυσσαρμονία στίς σχέσεις τοῦ βασι-
λικοῦ ζεύγους, ἡ ὁποία ὁδήγησε τήν Ἑρμιόνη στήν ἀπόφαση νά ἐξον-
τώσει τήν ἀντίζηλό της. Κατά τήν πολυήμερη ἀπουσία⁴⁸ τοῦ Νεοπτόλε-
μου ἡ ἀπειλούμενη ἡρώιδα ἐπανειλημμένα κάλεσε σέ βοήθεια τόν Πηλέα,
ἀλλά οἱ ἐκκλήσεις της ἔμειναν χωρίς ἀνταπόκριση (81). Ἀπό τό θετί-
δειο, ὅπου ἔχει προσπέσει ἰκέτις, ἡ Ἀνδρομάχη στέλνει γιά ὕστατη
φορά τή θεράπαινά της νά εἰδοποιήσῃ τόν Πηλέα. Ἐδῶ ἀνάγνωρίζουμε
τήν περίπτωση τῆς σοφόκλειας Ἡλέκτρας, μέ κάπως παραλλαγμένη μορφή.
Ὅπως ἐκεῖ ἡ ἡρώιδα κινδυνεύει νά ἐγκλειστεῖ σέ φυλακή, ἀλλά τήν
τελευταία στιγμή ἀπροσδόκητα σώζεται χάρι στήν ἄφιξη τοῦ Ὀρέστη,
ἔτσι καί στό ἔργο μας ὁ Πηλέας, πού ὥς τώρα κώφευε στίς προσκλή-
σεις τῆς Ἀνδρομάχης, ἀποφασίζει νά παρέμβῃ κατά τήν ἡμέρα τοῦ
δράματος.

Τά αἰσθήματα πού κατέχουν τό περιβάλλον τῆς Ἑρμιόνης ἀντικα-
τοπτρίζονται στούς στίχους 141-3 τοῦ χοροῦ:

οἰκτροτάτα γάρ ἔμοιγ' ἔμολες, γύναι Ἰλιάς, οἴκους
δεσποτῶν ἐμῶν· φόβῳ δ'
ἡσυχίαν ἄγομεν.

Στόν Ἡρακλῆ ἡ κρίσιμη κατάσταση τῆς οἰκογένειας τοῦ ἥρωα ὀφεί-
λεται πάλι σέ μιᾶ ἀπουσία, πού προσφέρει στόν Λύκο τήν εὐκαιρία νά
σφετεριστεῖ τήν ἐξουσία καί νά ἐξοντώσει τούς ἀντιπάλους του. Ὁ ἥ-
ρωας βρίσκεται στόν Ἄδη, ὅπου ἐκτελεῖ τόν τελευταῖο ἄθλο του, ἐνῶ
ὁ Ἀμφιτρύων καί ἡ Μεγάρρα τρέφουν ἐλάχιστες ἐλπίδες γιά τήν ἐπι-
στροφή τοῦ προστάτη τους. Μέ ἐκπληκτική ψυχογραφική ἱκανότητα ὁ
ποιητής περιγράφει τήν ἐναγώνια ἀναμονή τῶν παιδιῶν (73-9)⁴⁹:

οὗ δ' εἰς ἔλεγχον ἄλλος ἄλλοθεν πύτων,
ᾧ μῆτερ, αὐδοῖ, ποῦ πατήρ ἄπεστι γῆς;
τί δρᾷ, πόθ' ἦξει; τῷ νέῳ δ' ἐσφαλμένοι
ζητοῦσι τόν τεκόντ'· ἐγὼ (ἡ Μεγάρρα) δέ διαφέρω
λόγοισι, μυθεύουσα. θαυμάζων δ' ὅταν
πύλαι ψοφῶσι, πᾶς ἀνίστησιν πόδα,
ὥς πρός πατρῶον προσπεσούμενοι γόνυ.

Καί στόν Ἀγαμέμνονα ἡ Κλυταιμῆστρα περιμένει τόν νόστο τοῦ βασιλιᾶ,
ἀλλά ἡ περιγραφή τοῦ παρελθόντος της εἶναι ὑποκριτική· ἄλλωστε ἡ
βασίλισσα δέ διατρέχει κανέναν κίνδυνο. Οὔτε ἡ Δηιάνειρα δέν κιν-
δυνεύει στίς Τραχύνιες, ἀλλά ἀγωνιᾷ εἰλικρινά γιά τήν τύχη τοῦ Ἡρα-
κλῆ. Ἀντίθετα, ἐδῶ ἡ ἀναμονή σχετίζεται ἄμεσα μέ τή ζωή μιᾶς ὁλό-
κληρης οἰκογένειας. Ἐπομένως, εἶναι τελείως διαφορετικό τό εἰδικό

βάρος τῶν ἀκόλουθων χωρίων:

(1) Ἀγαμέμνων 891-3 ἐν δ' ὀνειράσιν / λεπταῖς ὑπαὶ κώνωπος ἐξηγειρόμην / ῥι-
παῖσι θωύσσοντος.

(2) Τραχίνιες 175-6 ὥσθ' ἡδέως εὐδουσάν ἐκπηδᾷν ἐμέ / φόβῳ, φίλαι, ταρβοῦσαν.

(3) Ἡρακλῆς 77-8 θαυμάζων δ' ὅταν / πύλαι φοφῶσι, πᾶς ἀνίστησιν πόδα.

Στὴν Ἑλένη τό κρίσιμο στάδιο τῆς δεκαεφτάχρονης παραμονῆς τῆς ἡρώιδας στὴν Αἴγυπτο ἀρχίζει μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Πρωτέα, ὅταν ὁ Θεοκλύμενος ἐκδηλώνει τὴν πρόθεσή του νὰ παντρευτεῖ τὴν ἡρώίδα. Ἡ Ἑλένη στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου ἔχει καταφύγει ἐκείτις στὸν τάφο τοῦ Πρωτέα, ἐνῶ ἀναμένεται ἡ ἐπιστροφή τοῦ Θεοκλύμενου ἀπὸ τό κυνήγι, ἡ ὁποία θὰ εἶναι ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν τύχη τῆς ἡρώιδας. Καί ἐδῶ ὁ κίνδυνος κορυφώνεται λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν ἀναγνωρισμὸ τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Μενέλαου. Ἡ Ἑλένη ζοῦσε ὅλον αὐτὸν τὸν καιρὸ μὲ τὴν ἐλπίδα ὅ-
τι θὰ ἐπιστρέψει στὴ Σπάρτη, ὅπως εἶχε προβλέψει ὁ Ἑρμῆς (56-9):

θεοῦ τόδ' εἰσήκουσ' ἔπος

Ἑρμοῦ, τό κλεινὸν ἔτι κατοικήσειν πέδον

Σπάρτης σὺν ἀνδρί, γνόντος ὡς ἐς Ἴλιον

οὐκ ἦλθον, ἵνα μὴ λέκτρ' ὑποστρώσω τινί.

Πρὸς στιγμὴ φαίνεται ὅτι ἡ πρόβλεψη αὐτὴ θὰ ματαιωθεῖ, ἀλλὰ, ὅπως ἀποδεικνύει τό ἔργο, ἡ βούληση τῶν θεῶν μένει ἀμετάθετη, ἔστω καὶ ἂν οἱ θνητοὶ πρέπει νὰ ὑποστοῦν κινδύνους καὶ περιπέτειες. Τό πα-
ρελθὸν τοῦ Μενέλαου τό περιγράφει ὁ ἴδιος ὁ ἥρωας, ὁ ὁποῖος στοὺς στίχους 405 κέ. ἀναφέρεται στὴν ἐφτάχρονη θαλασσινὴ περιπλάνησή του, προτοῦ ναυαγήσει στίς ἀκτές τῆς Αἰγύπτου (πρβ. καὶ 766 κέ.).

(γ) Στὴ μικτὴ κατηγορία τῆς ἄφιξης τῆς ἱεσείας ἀνήκουν οἱ Ἰκέ-
τιδες τοῦ Αἰσχύλου, γιὰ τίς ὁποῖες βλ. παραπάνω σ. καὶ οἱ Εὐμενί-
δες. Τὴν ἐμφάνιση τῶν Ἑρινύων καὶ τὴ φυγὴ τοῦ Ὀρέστη εἶχε παρακο-
λουθήσει ὁ θεατὴς στίς Χοηφόρες (1034-6):

καὶ νῦν ὁρᾷτέ μ', ὡς παρεσκευασμένος

ξύν τῷδε θαλλῷ καὶ στέφει προσίξομαι

μεσὸμφαλόν θ' ἔδρυμα, Λοξίου πέδον.

Ὅταν ἀρχίζουν οἱ Εὐμενίδες ὁ ἥρωας βρίσκεται ἀνάμεσα στίς κοι-
μισμένες Ἑρινύες, εἰκόνα φοβερὴ καὶ ἀσυνήθιστη γιὰ τὴν προφήτισσα
πού προλογίζει τό δράμα. Ἀνάμεσα στίς δύο τραγωδίες τῆς τριλογίας
μεσολαβεῖ, ἐπομένως, τόσος χρόνος ὅσος εἶναι ἀπαραίτητος γιὰ νὰ
μεταβεῖ ὁ ἥρωας ἀπὸ τό Ἄργος στοὺς Δελφούς. Ἐνῶ αὐτό τό χρονικὸ
διάστημα εἶναι σύντομο, ὁ ποιητὴς δημιουργεῖ γιὰ τὸν ἥρωά του ἓνα

παρελθόν, πού τό ἐντάσσει στό χρονικό πλαίσιο τοῦ δράματος. Αὐτό τό κατορθώνει, ὅπως εἶδαμε, μέ τή μετάσταση τοῦ χοροῦ. Ἔτσι, ὅταν ὁ Ὀρέστης ἐμφανίζεται στήν Ἀθήνα, ἔχει ἤδη περιπλανηθεῖ σέ στεριά καί σέ θάλασσα καί ἔχει φιλοξενηθεῖ ἀπό πολλούς (238-40, 284-5). Μέ τήν ἱκεσία πού ἄρχισε στούς Δελφούς καί ἐπαναλαμβάνεται στήν Ἀθήνα συνδέεται τό αἶτημα τοῦ Ὀρέστη γιά τήν ἀπαλλαγή του ἀπό τήν κατηγορία τῆς μητροκτονίας. Ἐπειδή θέμα τῶν Εὐμενίδων εἶναι ἀκριβῶς ἡ συζήτηση γιά τόν βαθμό ἐνοχῆς τοῦ ἥρωα, εἶναι φυσικό ὁ ποιητής νά ὑπογραμμίζει ἀπό τό παρελθόν τοῦ Ὀρέστη μόνο τό ἔγκλημα του παραμερίζοντας ἄλλες λεπτομέρειες ἀπό τή ζωή του κατά τό διάστημα ἀνάμεσα στή μητροκτονία καί τή δίκη του.

Καί στούς Ἡρακλείδες ὁ Ἰόλαος, ἡ Ἀλκμήνη καί τά παιδιά τοῦ Ἡρακλῆ περιπλανιοῦνται ἀπό πόλη σέ πόλη ἀναζητώντας ἄσυλο πού δέν τοὺς παρέχεται, ἐπειδή ὅλοι ἐπιθυμοῦν νά ἀποφύγουν μιά ἀναμέτρηση μέ τόν Εὐρυσθέα (15 κέ.· πρβ. 954-6). Ἡ Ἀθήνα θά ἀποτελέσει καί ἐδῶ τόν τελευταῖο σταθμό τῶν περιπλανήσεων. Οἱ διώξεις τοῦ Εὐρυσθέα ἔχουν δημιουργήσει μιά καταπιεστική κατάσταση, ἀπό τήν ὁποία ἡ Ἀλκμήνη ἀπελευθερώνεται, ὅταν πληροφορεῖται τήν ἡττα τοῦ διώκτη τους (788-9).

Στίς Ἰκέτιδες, τέλος, τοῦ Εὐριπίδη ἡ προβολή τοῦ αἰτήματος ἐπιστροφῆς τῶν Ἀργείων νεκρῶν πού κατακρατοῦν οἱ Θηβαῖοι καί ἡ ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος αὐτοῦ ἀποτελοῦν θέμα τοῦ ἔργου. Τό παρελθόν τῶν μητέρων, πού τίς ὁδήγησε στήν ἀπόφαση νά καταφύγουν στήν Ἀθήνα, συνοψίζεται στούς στίχους 79-82. Πρόκειται γιά ἕναν ἀδιάλειπτο θρῆνο πού παραβάλλεται μέ τόν θρῆνο τῆς Νιόβης:

ἄπληστος ἄδε μ' ἐξάγει χάρις γόνων
πολύπονος, ὥς ἐξ ἀλιβάτου πέτρας
ὕγρα ῥέουσα σταγόν
ἄπαυστος αἰεῖ.

ΔΙΑΤΑΓΗ

Σέ δύο δράματα, στήν Ἀντιγόνη καί τή Μήδεια, μιά διαταγή θέτει σέ κίνηση τή δράση. Στήν Ἀντιγόνη πρόκειται γιά τήν ἀπαγορευτική διαταγή τοῦ Κρέοντα, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τήν ταφή τοῦ Πολυνείκη. Ἡ διαταγή εἶναι γνωστή στήν ἡρώίδα (26-30), πρίν ἐπαναληφθεῖ ἀπό τόν Κρέοντα ἐπί σκηνῆς (192 κέ.), καί ἔτσι ἡ Ἀντιγόνη διαθέτει τόν ἀπαραίτητο χρόνο γιά νά προβεῖ στή συμβολική ταφή τοῦ ἀδελφοῦ της.

Τό ἔργο διαδραματίζεται τήν ἐπομένη τῆς ἡττας τῶν Ἀργείων, καί εἶναι εὐλογο νά κυριαρχοῦν στίς συζητήσεις τῶν προσώπων τοῦ δράματος τά πρόσφατα γεγονότα τῆς ἀλληλοκτονίας τῶν δύο ἀδελφῶν (14,55-6, 170-1) καί τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς πόλης (100-4). Στό δράμα αὐτό, ἐπομένως, ἡ πράξη τῆς ἡρώιδας δέν ἀπορρέει ἀπό τό παρελθόν της, ἀλλά εἶναι μιᾶ ἄμεση ἀντίδραση σέ μιᾶ ἀδικη ἀπαγόρευση.

Στή Μήδεια τά πράγματα εἶναι ἰάπως διαφορετικά, γιατί καί ἐδῶ ἡ διαταγή ἀπέλασης εἶναι προκαταβολικά γνωστή στήν τροφό καί τόν παιδαγωγό, ἀλλά ἀγνοεῖται ἀπό τήν ἡρώίδα, πράγμα πού δίνει στόν ποιητή τήν εὐκαιρία νά ἀντιπαραθέσει ἄμεσα τά δύο ἀντίπαλα μέρη, τόν Κρέοντα καί τή Μήδεια. Μιά ἄλλη διαφορά ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ἡ διαταγή δέν ἐκδίδεται *ad hoc*, ἀλλά εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς τεταμένης κατάστασης πού δημιουργήθηκε μετά τόν γάμο τοῦ Ἰάσωνα μέ τήν κόρη τοῦ Κρέοντα. Τήν κατάσταση αὐτή περιγράφει ἡ τροφός στούς στίχους 140-3:

τόν (τόν Ἰάσωνα) μέν γάρ ἔχει λέκτρα τυράννων,
 ἃ (ἡ Μήδεια) δ' ἐν θαλάμοις τάκει βιοτάν
 δέσποινα, φίλων οὐδενός οὐδέν
 παραθαλπομένα φρένα μύθοις.

Οἱ ἀπειλές πού ἐκτοξεύει ἡ ἡρώίδα ἐναντίον τοῦ νεαροῦ ζεύγους καί τοῦ ἴδιου τοῦ Κρέοντα ἔχουν μεταδοθεῖ στόν βασιλιά, ὁ ὁποῖος ὁδηγήθηκε στήν ἀπόφαση τῆς ἀπέλασης. Καί ὁ Ἰάσων ἀναφέρεται στήν ὀχληρή συμπεριφορά τῆς ἡρώιδας (πού θυμίζει τήν ἀνάλογη συμπεριφορά τῆς Ἡλέκτρας στό ὁμώνυμο δράμα τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπου οἱ σφετεριστές προσπαθοῦν ἐπίσης νά ἐξοντώσουν τήν ἀντίπαλό τους):

κάγώ μέν αἰεὶ βασιλέων θυμουμένων
 ὀργάς ἀφῆρουν καί σ' ἐβουλόμην μένειν·
 σύ δ' οὐκ ἀνύεις μωρίας, λέγουσ' αἰεὶ
 κακῶς τυράννους· τοιγάρ ἐκπεσῇ χθονός.

ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ - ΤΟΜΗ ΣΤΙΣ ΥΠΟΛΟΙΠΕΣ ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ

Τό ὄνειρο, ὁ χρησμός, ἡ ἀφιξη-ἱκεσία καί ἡ διαταγή ἀποτελοῦν μορφές ἑναρξης ἑνός δράματος, οἱ ὁποῖες κατὰ κανόνα σημειώνουν τή λήξη μιᾶς παγιωμένης κατάστασης. Ὑπάρχουν ὅμως καί ἄλλες περιπτώσεις, ὅπου ἓνα γεγονός τοῦ πρόσφατου παρελθόντος παίζει καθοριστικό ρόλο σχετικά μέ τήν ἑναρξη τῆς δράσης. Στήν κατηγορία αὕτη ὑπάρχουν ὁ ἀποδεκατισμός τῶν κοπαδιῶν ἀπό τόν Αἴαντα, ἡ ὑπόσχεση τῆς

"Αλκηστής καί ἡ μητροκτονία τοῦ Ὀρέστη στά ὁμώνυμα δράματα τοῦ Εὐριπίδη, ὁ ἔρωτας τῆς Φαίδρας στόν Ἰππόλυτο, ἡ πρόσκληση τῆς Ἰφιγένειας στήν ΙΑ, ἡ πτώση τῆς Τροίας στίς Τρωάδες καί ἡ ἀφή τῶν πυρῶν στόν Ρῆσο.

Στόν Αἴαντα ἡ ἀδικη, κατά τή γνώμη τοῦ ἥρωα, ἀπονομή τῶν ὅπλων τοῦ Ἀχιλλέα στόν Ὀδυσσεά στάθηκε ἡ αἰτία τῆς ὀργῆς του (πρβ.41), ἡ ὁποία μεταστοιχειώθηκε σέ ἐκδικητικό σχέδιο. Ἡ ἐκδίκηση εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς προσβολῆς πού ἔγινε στόν ἥρωα καί πού τόν βασάνισε ἐπὶ ἀρκετές ἡμέρες (928-36):

τοῖά μοι
πάννυχα καί φαέθοντ'
ἀνεστέναζες ὠμόφρων
ἔχθοδόπ' Ἀτρεΐδας
οὐλίψ σὺν πάθει.
μέγας ἄρ' ἦν ἐκεῖνος ἄρχων χρόνος
πημάτων, ἦμος ἀριστόχειρ
...ὅπλων ἔκειτ' ἀγών πέρι.

Ἡ παράλογη πράξη τοῦ Αἴαντα ἔρχεται σέ ἔντονη ἀντίθεση μέ τήν ἀξία τοῦ ἥρωα πού τήν ἀναγνωρίζουν ὅλοι, ἀκόμη καί ὁ θανάσιμος ἐχθρός του Ὀδυσσεάς (159-60, 205, 216, 228, 522, 1340, 1345, 1355). Ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ ἥρωας ἔχει συναίσθηση τῆς ἀνδρείας του (364 κέ.), καθώς καί ἡ θεά πού τόν τιμωρεῖ (119-20). Γι' αὐτό καί ὁ Ὀδυσσεάς στήν ἀρχή τοῦ ἔργου προσπαθώντας νά διαλευκάνει τήν περίεργη ἐγκληματική ἐνέργεια ἐκφράζει ἐπιφυλάξεις ὡς πρός τόν δράστη (21-2). Ἡ Τέκμησσα μέ τήν ἀφήγησή της (214 κέ.) προσφέρει τίς ἀπαραίτητες πληροφορίες γιά τή νυχτερινή ἐξόρμηση τοῦ Αἴαντα, καί ἔτσι γίνεται γνωστό τό πρόσφατο παρελθόν, ἀπό τό ὁποῖο ἐκπορεύεται ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος.

Στήν Ἀλκηστή ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος συμπίπτει μέ τήν ἡμέρα τοῦ θανάτου τῆς ἡρώιδας, ἡ ὁποία προσφέρει τή ζωή της γιά νά σωθεῖ ὁ Ἀδμητος. Ἐδῶ προκύπτουν δύο ἐρωτήματα: (α) πῶς γνώριζαν τά πρόσωπα τοῦ ἔργου καί ἡ ἴδια ἡ ἡρώίδα ὅτι ἔφτασε ἡ κρίσιμη ἡμέρα; (β) πότε δόθηκε ἡ ὑπόσχεση τῆς Ἀλκηστής; Τό δεύτερο ἐρώτημα γίνεται ιδιαίτερα πιεστικό, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ ἡρώίδα δέν πεθαίνει κατὰ τήν ἡμέρα του γάμου της, ὅπως συμβαίνει στήν παραμυθική πηγὴ, ἀπό τήν ὁποία ὁ Εὐριπίδης ἀντλεῖ τήν ὑπόθεση τοῦ ἔργου του, ἀλλά ἀφοῦ ἔχει ζήσει εὐτυχισμένα κοντά στόν Ἀδμητο καί ἔχει ἀποκτήσει παιδιά μαζί του⁵⁰, πράγμα πού καθιστᾷ τόν χωρισμό τοῦ ζεύγους ἀκό-

μη όδυνηρότερο. Ή ΐδια ή ήρωίδα έχει συναίσθηση τής προσφοράς της καί αΰτοχαρακτηρίζεται άρίστη (324). Τήν άρετή της άναγνωρίζει άνεν-δοίαστα καί τό περιβάλλον της (150-1, 152-5, 235-6, 418, 442, 742, 824, 1083)⁵¹. Ή άρεταλογία τής γυναίκας τοΰ "Αδμητου προϋποθέτει μιá ά-νέφελη συμβίωση. Ή άποψη ότι ή "Αλκηστη έχει μετανοήσει για τήν προσφορά της, αλλά δέν έχει δυνατότητα νά άνακαλέσει τήν ύπόσχεσή της, καθώς καί ή άποψη ότι οί σχέσεις της μέ τόν "Αδμητο έχουν ψυ-χρανθειΐ εΐναι άστήρικτες ύποθέσεις⁵². Μερικοί μελετητές διέγνωσαν στή σιωπηλή "Αλκηστη⁵³ τοΰ τέλους τοΰ έργου έναν ύπαινιγμό τοΰ ποιητή στό γεγονός ότι οί σύζυγοι δέ θά έπανεύρουν ποτέ πιά τή χα-μένη εύτυχία τους στήν καινούρια ζωή πού Ξαναρχίζουν⁵⁴. Σ' αυτές τίς άπόψεις έχουμε νά άντιπαράτηρήσουμε τά έξής: "Ο Εύριπίδης δέν είχε κανέναν λόγο νά παραστήσει σ' ένα έργο πού κατείχε, όπως εΐναι γνωστό, τή θέση σατυρικού δράματος τήν πικρία μιáς συζυγικής διά-στασης. Ή έπιλογή ενός παραμυθικού μοτίβου εΐναι έπαρκής ένδειξη για τήν πρόθεση τοΰ ποιητή νά δώσει ένα εύτυχισμένο τέλος στήν πε-ριπέτεια τοΰ "Αδμητου. Στήν τραγωδία ό άνθρωπος συχνά εύχεται νά είχαν έρθει τά πράγματα διαφορετικά. Έτσι, στόν φιλοκλήτη ό Νεοπτό-λεμος θά προτιμοΰσε νά μήν είχε συμμετάσχει στόν τρωικό πόλεμο καί νά μήν είχε έγκαταλείψει τή Σκύρο (969-70), ένώ ή τροφός τής Μήδει-ας συλλογίζεται πόσο διαφορετική θά ήταν ή ζωή τής δέσποινάς της, άν ή "Αργώ δέν είχε διαβεΐ τίς Συμπληγάδες (ήήδεια 1 κέ.). "Ο,τι όμως στήν τραγωδία παραμένει άνεκπλήρωτη εύχή, πού άποκαλύπτει τό άγε-φύρωτο χάσμα ανάμεσα στό έπιθυμητό καί τό πραγματικό, στό σατυρι-κό δράμα, αΰτήν τήν "παίζουσαν τραγωδίαν", μπορεί νά πραγματοποι-ηθει⁵⁵. "Ο "Αδμητος συνειδητοποιεί (940 άρτι μανθάνω) για πρώτη φορά χάρη στήν άπώλεια τής συζύγου του ότι ή ζωή δέν εΐναι μιá άπλή βι-ολογική διαδικασία αλλά ένα φαινόμενο περισσότερο σύνθετο. Δέν ά-ξίζει νά ζει κανείς θυσιάζοντας τά πάντα, αλλά πρέπει νά συνεκτι-μá πάντοτε καί τίς συνθήκες τής ζωής πού θά διαμορφωθοΰν μετά τήν άποδοχή τών θυσιών⁵⁶. Αΰτή ή πολύτιμη πείρα, πού μένει χωρίς άντα-μοιβή στήν τραγωδία (πρβ. τά λόγια τοΰ Διόνυσου στίς Βάχχες 1345 ύ-στερα άπό τόν διαμελισμό τοΰ Πενθέα: όψ' έμάθεθ' ήμáς, ότε δέ χρῆν, οΰκ ήδετε), έδω θά άνταμειφθει καί θά δοθει στόν "Αδμητο ή εύκαιρία νά Ξαναρχίσει μιá καινούρια καί περισσότερο οΰσιαστική συμβίωση μέ τήν "Αλκηστη. Οί στίχοι 10-2

όσίου γάρ άνδρός όσιος ων έτύγχανον

παϊός φέρητος, όν θανεΐν έρρυσάμην,

Μοίρας δολώσας

δείχνουν ότι ο Ἀπόλλων ἐκτίμησε τή φιλόφρονη συμπεριφορά τοῦ θνητοῦ δεσπότη του⁵⁷ καί κατάφερε κατά τή διάρκεια τῆς ἐνιαύσιας θητείας του νά ἀποσπάσει ἀπό τίς Μοῖρες τήν ὑπόσχεση ὅτι ὁ Ἀδμητος θά σωζόταν, ἂν μπορούσε νά βρεῖ κάποιον πού θά δεχόταν νά πεθάνει στή θέση του. Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ἡ ὑπόσχεση τῆς Ἀλκιστῆς δέ δόθηκε κατά τήν ἡμέρα τοῦ γάμου της ἀλλά κατά τή διάρκεια τῆς θητείας τοῦ θεοῦ, δηλαδή ἐντελῶς πρόσφατα⁵⁸. Μέ αὐτόν τόν τρόπο τό χρονικό διάστημα ἀνάμεσα στήν ὑπόσχεση καί τήν ἐκπλήρωσή της δέν εἶναι μεγάλο⁵⁹, καί, ἐπομένως, ἡ σκιά τοῦ θανάτου δέν πλανιόταν καθ' ὅλο τό διάστημα τοῦ ἔγγαμου βίου τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους. Ἴσως θά μπορούσαμε νά προχωρήσουμε ἀκόμη περισσότερο καί νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου τῆς Ἀλκιστῆς συμπίπτει μέ τή λήξη τῆς θητείας τοῦ θεοῦ στό παλάτι τοῦ Ἀδμητου (πρβ.9 καί τόνδ' ἔσφρον οἶκον ἐς τόδ' ἡμέρας)⁶⁰. Ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος εἶναι, ἐπομένως, συνέπεια τῆς ὑπόσχεσης τῆς βασίλισσας πού δόθηκε στό πρόσφατο παρελθόν. Ἡ χρονική στιγμή κατά τήν ὁποία δόθηκε ἡ ὑπόσχεση δέν μπορεῖ νά καθοριστεῖ μέ ἀκρίβεια. Δυό στοιχεῖα, πάντως, μάς πείθουν ὅτι ὁ χρόνος τῆς ὑπόσχεσης δέ συμπίπτει μέ τόν χρόνο τῆς ἐκπλήρωσής της:

(α) Ὁ Ἀδμητος γνωρίζει ἀπό καιρό τήν ἐπικείμενη συμφορά (420-1):

ἐπίσταμαί γε, κούκ ἄφνω κακόν τόδε

προσέπτατ'· εἰδώς δ' αὖτ' ἐτελρόμην πάλα

(β) Ὁ θάνατος γνώριζε τήν ἀκριβή ἐκπνοή τῆς προθεσμίας καί περίμενε τήν ἡμέρα αὕτη (26-7):

συμμέτρως δ' ἀφίκετο

φρουρῶν τόδ' ἡμαρ, ᾧ θανεῖν αὐτήν χρεών.

Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία, νομίζω, ὅτι ἡ κρίσιμη ἡμέρα ἦταν προκαταβολικά γνωστή τόσο στούς θνητούς ὅσο καί στούς θεούς. Πιστεύω ὅτι μιὰ τέτοια γνώση δέν πρέπει νά δημιουργεῖ ἀπορίες σ' ἓνα ἔργο, ὅπου θνητοί καί θεοί ἐπικοινωνοῦν τόσο ἄμεσα. Μαζί μέ τή δυνατότητα σωτηρίας τοῦ Ἀδμητου, σέ περίπτωση ὑποκατάστασής του, θά πρέπει νά δινόταν καί ἡ προθεσμία. Ἄν ὅλα αὐτά δέ λέγονται στό ἔργο, αὐτό ὀφείλεται ἴσως στό γεγονός ὅτι ἐκεῖνο πού πρέπει νά τονιστεῖ ἐδῶ εἶναι ὅτι τό μοναδικό πρόσωπο πού προσφέρθηκε νά θυσιαστεῖ εἶναι ἡ Ἀλκιστῆ καί ὅτι ἔφτασε ἡ κρίσιμη ἡμέρα ἐκπλήρωσης τῆς ὑπόσχεσής της.

Ὁ Ἰππόλυτος καί ὁ Ὀρέστης παρουσιάζουν ἀπό χρονική ἄποψη ὁρισμένες ὁμοιότητες. Ἡ Φαίδρα ἐδῶ καί τρεῖς ἡμέρες παρουσίασε συμ-

πτώματα μιᾶς ἀδιάγνωστης ἀσθένειας καί ἀρνεῖται νά δεχτεῖ τροφή (135 κέ.)· τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τόν Ὀρέστη, ὁ ὁποῖος ἐδῶ καί ἔξι ἡμέρες κείτεται ἄρρωστος καί νηστικός (39-43)⁶¹. Τά αἰτήματα τοῦ Ὀρέστη σχετικά μέ τήν περίθαλψή του (219 κέ.) εἶναι περίπου τά ἴδια μέ τῆς Φαίδρας, ἡ ὁποία προβάλλει ἀλλεπάλληλα τίς ἀντιφατικές ἀπαιτήσεις της (198 κέ.). Ἡ Φαίδρα, ὥστόσο, δέν ἔχει ἀποκαλύψει ἀκόμη τό ἄνομο πάθος της γιά τόν προγονό της, ἐνῶ ὁ Ὀρέστης ἔχει ἤδη διαπράξει τή μητροκτονία. Ἐτσι, ἡ αἰτία πού θά θέσει σέ κίνηση τή δράση στό δεύτερο ἔργο πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στό πρόσφατο παρελθόν· ὁ μητροκτόνος περιμένει νά δικαστεῖ ἀπό τοὺς πολῖτες τοῦ Ἄργους. Ἀντίθετα, στόν Ἰππόλυτο ἡ ἐκκίνηση τῆς δράσης συμπίπτει μέ τήν ἀποκάλυψη τοῦ μυστικοῦ τῆς ἡρώιδας στήν τροφὸ της. Ὁ ἔρωτας τῆς Φαίδρας εἶναι παλιός (πρβ. 24 κέ.) καί ἔχει ὀδηγήσει τήν ἡρώίδα σέ διάφορες σκέψεις γιά τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου (375 κέ.), ἀλλά ἡ κορύφωση τοῦ πάθους συντελεῖται τό τελευταῖο τριήμερο καί ἀπολήγει, μέ τήν παρέμβαση τῆς ἐκδικητικῆς Ἀφροδίτης, στή μοιραία ἐκμυστήρευση. Ὅσον ἀφορᾷ τόν ἴδιο τόν Ἰππόλυτο, αὐτός ἀσχολεῖται ἀνυποψίαστος μέ τίς κυνηγετικές του ἐπιδόσεις καί τιμᾷ ἀποκλειστικά τήν Ἄρτεμη. Κανένα προειδοποιητικό σημάδι δέ φανερώνει ὅτι ἐπικεῖται ἡ καταστροφὴ του.

Ὁ Ὀρέστης ἀρχίζει μέ μιὰ κατάσταση ἀρρώστιας, ἓνα δεῦγμα τῆς ὁποίας βλέπει ἐπὶ σκηνῆς ὁ θεατὴς, ὅταν ὁ ἥρωας καταλαμβάνεται ἀπὸ μία κρίση (255 κέ.), καί ἔτσι σχηματίζει μιὰ εἰκόνα γιά τή μαρτυρική ζωή τοῦ Ὀρέστη τίς τελευταῖες ἔξι ἡμέρες. Ἡ Ἥλέκτρα ἐξάλλου, πού ἄγρυπνη παραστέκεται τόν ἀδελφὸ της, ζεῖ μετὰ τή μητροκτονία μέ τόν φόβο τῆς τιμωρίας (859-60), καί οἱ φόβοι της ἐπιβεβαιώνονται μέ τήν ἀγγελικὴ ρῆση. Ἡ πόλη δέν τρέφει φιλικὰ αἰσθήματα γιά τὰ παιδιὰ τοῦ Ἀγαμέμνονα (πρβ. 427 κέ.)· ἀπόδειξη δέν εἶναι μόνο ἡ καταδίκη τους σέ θάνατο ἀλλά καί τό γεγονὸς ὅτι ἔκλεισαν τὰ σύνορα τοῦ Ἄργους, γιά νά παρεμποδιστεῖ ἐνδεχόμενη ἀπόδρασή τους (760-2). Ἡ ἀναμονὴ καί ἄφιξη τοῦ Μενέλαου ἴσως δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση ὅτι τό δράμα θά ἔπρεπε νά ὑπαχθεῖ στήν κατηγορία τῶν ἀφίξεων πού ἐξέταστηκε πιό πάνω. Ἡ ἄφιξη τοῦ Μενέλαου ὅμως δέν ἀποτελεῖ τό ἑναυσμα τῆς δράσης· ἡ ἀνανδρὴ συμπεριφορὰ του θά ἐμπνεύσει τό ἐκδικητικὸ σχέδιο ἐναντίον του πού θά καταστρώσουν ὁ Πυλάδης καί τὰ δύο ἀδελφία πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό τους.

Καί στήν ΙΑ τό ἑναυσμα τῆς δράσης δέν τό προσφέρει ἡ ἄφιξη τῆς Ἰφιγένειας. Ὁ Ἀγαμέμνων βασανίζεται ἀπὸ τήν πρόσφατη πρόσκληση πού ἔστειλε στήν κόρη του γιά τόν πλαστό γάμο της μέ τόν Ἀχιλλέα καί ἀποφασίζει νά τήν ἀκυρώσει στέλνοντάς ἓνα δεύτερο γράμμα, τό

ὁποῖο ὅμως πέφτει στά χέρια τοῦ Μενέλαου, καί ἔτσι ἡ προσπάθεια τοῦ βασιλιᾶ νά προστατέψει τήν κόρη του δέν τελεσφορεῖ. Αὐτή ἡ ἀποτυχία ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ἄφιξη τῆς Ἰφιγένειας πού θά προωθήσει τή δράση. Ἐτσι τό δράμα δέν μπορεῖ νά ὑπαχθεῖ στήν κατηγορία τῶν ἀπλῶν ἀφίξεων.

Στίς Τρῳάδες ἡ πτώση τῆς Τροίας ἔχει καταστήσει τόσο τήν Ἑκάβη ὅσο καί τίς ὑπόλοιπες τρῳαδίτισσες δοῦλες. Αὐτό σημαίνει ὅτι στή νέα κοινωνική τους κατάσταση ἡ ζωή καί ἡ τύχη τους ἐξαρτῶνται ἀπό τή διάθεση τῶν δεσποτῶν τους. Ἡ θυσία τῆς Πολυξένης στόν τάφο τοῦ Ἀχιλλέα πού ἔχει πραγματοποιηθεῖ σέ χρόνο "ἔξω τοῦ δράματος" καί ἡ δολοφονία τοῦ Ἀστυάνακτα εἶναι ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς παράλογης ἐξουσίας πού παρέχει ὁ πόλεμος στούς νικητές. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή δέν ὑπάρχει λογική συνέπεια ἀνάμεσα στά γεγονότα τοῦ δράματος καί τό παρελθόν τῶν προσώπων (βλ. παραπάνω σ.108 γιά τήν περίπτωση τῆς Ἑκάβης).

Στόν Ρῆσο, τέλος, δραματοποιεῖται ἓνα καθαρά πολεμικό ἐπεισόδιο, καί εἶναι εὐλογο νά ἀπουσιάζουν ἀναφορές στό παρελθόν. Ἀλλωστε τό ἔργο πραγματεύεται δύο ἀνεξάρτητα θέματα⁶²: τήν ἀνάληψη κατασκοπευτικῆς ἀποστολῆς ἀπό τόν Δόλωνα, πού πέφτει θύμα τοῦ Ὀδυσσεά καί τοῦ Διομήδη, καί τήν ἄφιξη τοῦ Ρήσου, πού ἐπίσης δολοφονεῖται. Ἐνῶ στούς Ἐπτά ἡ ἀποστολή κατασκοπῶν γίνεται πρίν ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ δράματος καί εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πρόβλεψης τοῦ μάντη, ἐδῶ ἡ ἀποστολή γίνεται κύριο θέμα τοῦ πρώτου μέρους τοῦ δράματος καί ὀφείλεται στίς ἀνησυχίες τῶν στρατιωτῶν πού ἀφυπνίζουν τόν Ἑκτορα καί τόν πληροφοροῦν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀναψαν πυρές στό στρατόπεδό τους· πρόκειται γιά μιᾶ ἐχθρική ἐνέργεια πού τά κίνητρά της πρέπει νά διαλευκανθοῦν.

Ἡ ἀναλυτική συζήτηση πού προηγήθηκε ἀποσκοποῦσε στό νά ἐπισημάνει τή σημασία πού ἔχει τό πρόσφατο παρελθόν, ἀπό τό ὁποῖο ἐκπορεύεται ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος. Παράλληλα μέ τίς διαπιστώσεις πού ἔγιναν στίς σσ.108-109 καί 113-114, θά ἐπιθυμοῦσα νά ὑπογραμμίσω ἰδιαίτερα τά ἑξῆς:

(α) Ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος εἶναι κατά κανόνα ἡ ἀπόληξη μιᾶς μακρόχρονης καί παγιωμένης κατάστασης, ἡ ὁποία διακόπτεται ἀπό ἓνα σημαντικό γεγονός. Συγκεκριμένα:

Πέρσες: Ἀναμονή τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ περσικοῦ στρατοῦ καί τοῦ ξέρξη - ὄνειρο τῆς Ἀτοσσας.

Χορηφόρες καί 'Ηλέκτρα τοῦ Σοφοκλή: Ἡ ζωὴ στό Ἄργος μετὰ τή συ-
ζυγοκτονία - ὄνειρο τῆς Κλυταιμίστρας.

ΙΤ: Ἀναμονή τῆς Ἰφιγένειας γιά μιὰ μελλοντική σωτηρία της - ὄ-
νειρο τῆς Ἰφιγένειας.

Ἐκάβη: Οἱ πρῶτες ἡμέρες τῆς δουλείας τῆς βασίλισσας - ὄνειρο τῆς
Ἐκάβης.

Ἐπτά: Πολυήμερη πολιορκία τῆς Θήβας - προειδοποίηση τοῦ μάντη.

Τραχύνιες: Ἡ ζωὴ τῆς Δηιάνειρας κατά τήν ἀπουσία τοῦ Ἡρακλῆ -
λήξη τῆς προθεσμίας πού προέβλεπε ὁ χρησμός.

ΟΤ: Λοιμός στή Θήβα - χρησμός τοῦ Ἀπόλλωνα.

ΟΚ: Περιπλανήσεις τοῦ ἥρωα - ἄφιξη στόν Κολωνό, ὅπου θά ἐκπλη-
ρωθεῖ ἓνας παλιός χρησμός.

Φιλοκτήτης: Ἡ ἀθλια ζωὴ τοῦ ἄρρωστου ἥρωα στή Λήμνο - ἄφιξη τοῦ
Ὀδυσσέα καί τοῦ Νεοπτόλεμου.

Ἀγαμέμνων: Ἡ ζωὴ στό Ἄργος καί ἰδιαίτερα ἡ ζωὴ τῆς βασίλισσας -
ἄφιξη τοῦ φωτεινοῦ σήματος πού προαγγέλλει τόν νόστο τοῦ βασιλιᾶ.

Ἐλένη: Ἡ ζωὴ τῆς ἡρώιδας στήν Αἴγυπτο - ἐπικείμενος γάμος της
μέ τόν Θεοκλύμενο.

Ἴων: Ὑπαινιγμοί γιά τή δυστυχισμένη ζωὴ τῆς βασίλισσας στήν
Ἀθήνα - ἄφιξη στούς Δελφούς.

Ἡλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη: Ἡ ζωὴ τῆς ἡρώιδας στό Ἄργος - ἄφιξη τοῦ
Ὀρέστη.

Ἀνδρομάχη: Ἡ ζωὴ τῆς ἡρώιδας ἰδιαίτερα κατά τή διάρκεια τῆς ἀ-
πουσίας τοῦ Νεοπτόλεμου - ἄμεσος κίνδυνος γιά τή ζωὴ τῆς Ἀνδρομά-
χης καί τοῦ παιδιοῦ της.

Ἡρακλῆς: Ἀναμονή τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ἥρωα ἀπό τόν Ἄδη - ἄμεσος
κίνδυνος γιά τή ζωὴ τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἡρακλῆ.

Φοίνισσες: Ἐξορία τοῦ Πολυνείκη - ἄφιξη μέ στρατιωτικές δυνάμεις
στή Θήβα.

Εὐμενίδες καί Ἡρακλεῖδες: Περιπλάνηση τῶν καταδιωκόμενων ἡρώων -
ἄφιξη στήν Ἀθήνα, ὅπου θά βροῦν προστασία.

Ἰκέτιδες τοῦ Εὐριπίδη: Θλίψη τῶν ἀργείων μητέρων γιά τή στέρη-
ση τῶν ἀγαπημένων τους νεκρῶν - ἱκεσία στήν Ἐλευσίνα.

Μήδεια: Ὀργή καί θλίψη τῆς ἡρώιδας γιά τήν ἐγκατάλειψή της -
διαταγή γιά τήν ἀπέλασή της.

Αἴας: Ὀργή τοῦ ἥρωα γιά τήν ἀπώλεια τῶν ὅπλων τοῦ Ἀχιλλέα -
σύλληψη καί ἐκτέλεση τοῦ ἐκδικητικοῦ του σχεδίου.

Ἄλκηστη: Εὐτυχισμένη ἑγγαμη ζωὴ τῆς ἡρώιδας - ὑπόσχεση νά θυσι-

αστεῖ γιά χάρη τοῦ "Αδμητου.

Ἰππόλυτος καί Ὀρέστης: Πολυήμερη ἀσθένεια τῆς Φαίδρας καί τοῦ Ὀρέστη - ἐκμυστήρευση τοῦ πάθους τῆς Φαίδρας· δίκη τοῦ μητροκτόνου.

Ρῆσος: Δεκάχρονος πόλεμος - πυρές στό στρατόπεδο τῶν Ἑλλήνων.

Σέ ὀρισμένα δράματα, ὅπως οἱ Ἰκέτιδες τοῦ Αἰσχύλου, ὁ Προμηθεὺς καί οἱ Βάκχες τό παρελθόν ἔχει μικρή σημασία· ἡ σύγκρουση ἀρχίζει μέ τήν ἀφίξη τῶν ἡρώων σέ κάποιον χώρο. Στήν Ἀντιγόνη δέ διαμορφώνεται καμιά κατάσταση, γιατί ἡ ἡρώίδα ἀντιδρᾷ ἀμέσως στήν ἀπαγορευτική διαταγή τοῦ Κρέοντα. Στίς Τρωάδες δέν ὑφίσταται λογική σχέση ἀνάμεσα στήν κατάσταση τῆς δουλείας καί τίς συμφορές πού πλήττουν τήν Ἑκάβη. Στήν ΙΑ πρός τό τέλος τοῦ διαστήματος πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στήν ἀποστολή τῆς πρόσκλησης καί τήν ἀφίξη τῆς Ἰφιγένειας ὁ Ἀγαμέμνων ἐπιχειρεῖ χωρίς ἐπιτυχία νά ματαιώσει τόν ἐρχομό τῆς κόρης του.

Ὁ κατάλογος αὐτός ἀνασκευάζει τό συμπέρασμα τοῦ Joerden ὅτι μόνο στόν Εὐριπίδη τό πρόσφατο παρελθόν παρουσιάζεται ὡς χρονικό διάστημα, ἐνῶ στούς ἄλλους δύο τραγικούς ὡς στιγμιαῖο φαινόμενο⁶³.

(β) Τό παρελθόν μπορεῖ νά περιγράφεται μέ ὅλα τά μορφικά μέσα τῆς τραγωδίας (ρήση, στιχομυθία, ἀμοιβαῖο, χορικό, μονωδία) καί δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐκτίθεται στήν ἀρχή τοῦ ἔργου. Συνήθως ἡ εἴσοδος ἐνός νέου προσώπου στή σκηνή ἢ ἡ συνάντηση δύο προσώπων πού εἶχαν νά ἰδωθοῦν πολύν καιρό προσφέρει τήν εὐκαιρία γιά ἀναφορές στό πρόσφατο παρελθόν.

Κλείνοντας αὐτό τό κεφάλαιο θά ἐπιθυμοῦσα νά ὑπογραμμίσω μιὰ σύμβαση πού ἀπαντᾷ σέ ὀρισμένα δράματα: γιά χάρη τοῦ θεατῆ ἀπαιτεῖται κάποτε ἡ μετατόπιση ὀρισμένων στοιχείων τοῦ παρελθόντος στόν δραματικό χρόνο τῆς τραγωδίας. Τό φαινόμενο αὐτό παρατηρεῖται ἤδη στό ἀρχαιότερο σωζόμενο δράμα, τοὺς Πέρσες. Οἱ ἐρωτήσεις τῆς Ἀτοσσας πρός τοὺς γέροντες τοῦ χοροῦ σχετικά μέ τή θέση, τό πολίτευμα, τήν οἰκονομική καί στρατιωτική δύναμη τῆς Ἀθήνας (231-45) προκάλεσε ἀρκετές ἀπορίες καί θεωρήθηκε ἔνδειξη καλλιτεχνικῆς ἀνωριμότητος⁶⁴. Ὁ ποιητής, ὥστόσο, ἐπιθυμεῖ νά παρουσιάσει τίς ἑλληνικές δυνάμεις πού θά ἀντιταχθοῦν στήν περσική στρατιά καί κυρίως νά θυμίσει τόν Μαραθῶνα, ὥστε νά μὴ θεωρεῖται ἀπίθανο τό ἐνδεχόμενο μιᾶς νέας ἥττας τῶν Περσῶν⁶⁵. Ἡ ἀγνοία τῆς βασίλισσας εἶναι στό σημεῖο αὐτό δραματικά σκόπιμη.

Στίς Τραχίνιες τοῦ Σοφοκλῆ προκαλεῖ ἴσως ἑκπληξη τό γεγονός ὅτι

ἡ Δηιάνειρα, ὑπακούοντας στή συμβουλή τῆς τροφοῦ, αποφασίζει νά στείλει τόν "Υλλο ὅς ἀναζήτησι τοῦ πατέρα του τήν τελευταία ἡμέρα τῆς προθεσμίας τοῦ χρησιμοῦ⁶⁶. Κατά εὐτυχή σύμπτωση ὁ "Υλλος -ὄχι ὅμως καί ἡ μητέρα του- γνωρίζει τόν τόπο, ὅπου βρίσκεται ὁ Ἡρακλῆς (74-5), πράγμα πού διευκολύνει πολύ τήν ἀναζήτησή του. Φυσικά, εἶναι περιττό νά ρωτήσουμε γιατί ὁ "Υλλος δέν ἐνημέρωσε τήν μητέρα του νωρίτερα ἢ γιατί ἡ Δηιάνειρα δέν ἀνέλαβε αὐτήν τήν πρωτοβουλία στό παρελθόν. Ἡ παρουσία τοῦ "Υλλου στήν ἀρχή τοῦ ἔργου εἶναι ἀπαραίτητη, γιατί αὐτός θά γίνη ἀργότερα ὁ κομιστής τῆς εἰδησης τοῦ θανάτου τοῦ πατέρα του. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι μέ αὐτόν τόν τρόπο ἡ ἀγγελία ἀποκτᾷ μεγαλύτερο πάθος ἀπό ὅ,τι ἡ ἀγγελία ἐνός ἀνώνυμου ἀγγελιαφόρου. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἂν ἡ Δηιάνειρα εἶχε στείλει τόν γιό της πρίν ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ δράματος, ὅπως στέλνει ὁ Οἰδίπους τόν Κρέοντα στόν Οἷ, στόν θεατή θά δημιουργοῦνταν ἡ προσδοκία γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ "Υλλου καί ὄχι τοῦ Λίχα, ὅπως συμβαίνει ἐδῶ.

Ἐνῶ στήν Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ ὁ παιδαγωγός καί ὁ Ὀρέστης καταστρώνουν, καί μάλιστα κάτω ἀπό χρονική πίεση, τό ἐκδικητικό σχέδιο, πού ἔπρεπε νά εἶχαν πρό πολλοῦ ἔτοιμο⁶⁷, στόν φιλοκτήτη ὁ Ὀδυσσεύς σκόπιμα καθυστερεῖ τήν ἀποκάλυψη τοῦ δολεροῦ του σχεδίου στόν Νεοπτόλεμο, γιατί γνωρίζει τόν ἐντιμο χαρακτήρα τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀχιλλέα καί δέν ἐπιθυμεῖ νά προκαλέσει ἄκαιρα ἕναν προβληματισμό πού ἐνδέχεται νά ματαιώσει τή δυνατότητα προσεταιρισμοῦ τοῦ φιλοκτήτη καί τοῦ πολυτίμου τόξου του. Ἐτσι, ἡ καθυστέρηση ἐδῶ εἶναι ἀπόλυτα πειστική.

Στόν Οἷ μιά λεπτόλογη ἀνάλυση τῶν χρονικῶν σχέσεων ἀποκαλύπτει ἀρκετές ἀντιφάσεις⁶⁸. Ὁ Κρέων ἀποδίδει στήν παρουσία τῆς Σφίγγας τήν ἀδράνεια στίς ἔρευνες γιά τήν ἀνακάλυψη τοῦ δολοφόνου τοῦ Λαίου. Ἡ Σφίγγα ὅμως ἔχει ἐξοντωθεῖ ἐδῶ καί καιρό, ὅπως φανερώνει τό γεγονός ὅτι ὁ Οἰδίπους ἔχει ἀποκτήσει στό μεταξύ μέ τήν Ἰοκάστη παιδιά. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ ποιητής ἐπιθυμεῖ νά εἰσαγάγει ἕνα διάστημα ἀνέφελης εὐτυχίας, γιά νά δοθεῖ ἀνάγλυφα τό μέγεθος τῆς πτώσης καί τῆς δυστυχίας τοῦ ἥρωα.

Τό διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στόν Οἷ καί τόν ΟΚ εἶναι ἀρκετά μεγάλο, ἀφοῦ ὁ ὄριμος εὐτυχισμένος βασιλιάς ἔχει μετατραπεῖ σέ ἀξιολύπητο γέροντα. Τά γεγονότα ὅμως στή θήβα κατά τό διάστημα αὐτό, ὅπως ἔχουν ἤδη προσέξει οἱ μελετητές⁶⁹, εἶναι κάπως ἀσαφῆ. Εἶναι φυσικό νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Κρέων βασίλευε στή θήβα ὅλα αὐτά τά χρόνια ὡς τοποτηρητής τοῦ θρόνου καί ὅτι οἱ προστριβές ἀνάμεσα

στά δύο αδέρφια δημιουργήθηκαν τώρα για πρώτη φορά; Για την εύεργετική ιδιότητα του Οιδίποδα γνωρίζουμε ότι υπάρχει από παλιά ένας χρησμός που μόνο ο τυφλός βασιλιάς τόν ξέρει. Ο χρησμός αυτός μόλις τώρα γίνεται γνωστός στα δύο αδέρφια, που προσπαθούν να κερδίσουν τόν πατέρα τους, ο καθένας προς όφελός του. Ο χρησμός είναι άπαραίτητος, για να έμβολιαστεί η δράση τών καταπιεστών στο σώμα του έργου. Αύτη η συμπλοκή τών δύο θεμάτων, δηλαδή του θανάτου του Οιδίποδα καί της διαμάχης τών γιων του, δημιουργεί όρισμένα χρονικά προβλήματα, που κατά τή διάρκεια τής παράστασης δύσκολα επισημαίνονται.

Στήν Έλένη, τέλος, τό γεγονός ότι η ήρωίδα αποφασίζει να συμβουλευτεί τή Θεονόη για τήν τύχη του Μενελάου ύστερα από δεκαεφτάχρονη παραμονή της στην Αίγυπτο μπορεί να μάς παραξενεύει. Όστόσο, δέν πρέπει να μάς διαφεύγει ότι η ήρωίδα είχε έμπιστοσύνη στη θεϊκή διαβεβαίωση ότι θά επέστρεφε στη Σπάρτη (56-9). Οι πληροφορίες του Τεύκρου δημιουργούν για πρώτη φορά ανασφάλεια στην ήρωίδα, η όποία, ακολουθώντας τήν πρόταση του χοροῦ, αποφασίζει να ρωτήσει τή Θεονόη (317 κέ.). Έπιπλέον υπάρχει καί ένας δραματικός λόγος: η σκηνή πρέπει να μένει άδεια για τήν είσοδο του Μενέλαου.

Στό σημείο αυτό προβάλλει έπιτακτικά τό έρώτημα: αποτελούν αυτές οι μεταθέσεις συνειδητό μέσο τήρησης τής ένότητας του χρόνου⁷⁰; Η Έλένη καί ο ΟΤ δείχνουν καθαρά ότι όρισμένες ενέργειες θά έπρεπε να είχαν γίνει πριν από μερικά χρόνια, ενώ η άργοπορία τής αποκάλυψης του σχεδίου στον φιλοκτήτη είναι από ψυχολογική άποψη άπόλυτα δικαιολογημένη. Είναι δύσκολο, έπομένως, να πιστέψουμε στην έρμηνεία ότι ο ποιητής συνωστίζει τήν ίδια ήμέρα διάφορα γεγονότα, για να μην παραβεί τόν νόμο τής ένότητας του χρόνου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ Δ' ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1) Βλ. Lämmert (1955) 84: "Ἡ σύντομη χρονική ἀναφορά πού δηλώνει ἐπανάληψη ἢ διάρκεια συμπυκνώνει ἓνα μικρότερο ἢ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, κατὰ τό ὁποῖο συμβαίνουν ὁρισμένα γεγονότα πού ἐπαναλαμβάνονται περιοδικά ἢ διαρκοῦν μόνιμα. Αὐτές οἱ δύο μορφές συχνά ἀπαντοῦν στενά συνδεδεμένες καί παρουσιάζουν τήν ἴδια βασική τάση: παριστάνουν μιὰ ἀδρανῆ κατάσταση, γι' αὐτό καί ὑπάγονται στήν ἴδια κατηγορία. Οἱ κύριοι ἐκφραστικοί τρόποι τους εἶναι: 'ἐπανελημμένα κατὰ τό διάστημα αὐτό...' ἢ 'καθ' ὅλο αὐτό τό διάστημα...'".

2) Βλ. Romilly (1971) 42.

3) Βλ. σχετικά Alexanderson (1967).

4) Ἡ ἀναφορά σέ χρησμούς μετά ἀπό κάποια συμφορά εἶναι γνωστή ἤδη στήν 'Οδύσσεια, ὅπου ὁ Ἀλκίνοος λέει (ν 172-7).

ὦ πόποι, ἦ μάλα δὴ με παλαίφατα θέσφαθ' ἱκάνει
πατρός ἐμοῦ, ὅς φάσκε Ποσειδάων' ἀγάσσεσθαι
ἡμῖν, οὐνεκα πομποῖ ἀπήμονές εἶμεν ἀπάντων.
φῆ ποτέ φαλήκων ἀνδρῶν περικαλλέα νῆα
ἐκ πομπῆς ἀνιοῦσαν ἐν ἡεροειδέϊ πόντῳ
ῥαισέμεναι, μέγα δ' ἦμιν ὄρος πόλει ἀμφικαλύψειν.

5) Γιά τούς στίχους αὐτούς βλ. McDonald (1978) 28.

6) Βιβλιογραφία σχετικά μέ τόν χαρακτήρα τῆς Κλυταιμῆστρας βλ. στούς Schmid-Stählin (1934) II 225 σημ. 4. Ο Te Riele (1955) 17, ὅπως παλαιότερα ἢ Spring (1917) 144, ὑποστήριξε τή μεταβολή τοῦ χαρακτήρα τῆς βασίλισσας στίς Χοηφόρες σέ σύγκριση μέ τόν 'Αγαμέμνονα' βλ. ὅμως Croiset (1928) 200. Αὐτό δέ σημαίνει, βέβαια, ὅτι ἡ Κλυταιμῆστρα μένει παγερά ἀδιάφορη μετά τή συζυγοκτονία. Συγκεκριμένα ἡ στάση της ἀπέναντι στό ἔγκλημα πού διέπραξε μεταβάλλεται ὡς ἑξῆς, πρὸς τό τέλος τοῦ 'Αγαμέμνονα:

(α) 1379-80 ἀνάληψη ἐξολοκλήρου τῆς εὐθύνης γιά τή δολοφονική πράξη·

(β) 1475 κέ. ἔνταξη τοῦ ἐγκλήματος στό πλαίσιο τῆς ἀρᾶς τοῦ οἴκου τῶν 'Ατρειδῶν·

(γ) 1497 κέ. ἐπίρριψη τῆς εὐθύνης στόν δαίμονα·

(δ) 1574 κέ. ἐπιδίωξη εἰρήνης μέ τόν δαίμονα.

βλ. σχετικά Chromik (1967) 176 σημ. 39· Lesky (1972) 218-226· Conacher (1974) 329.

7) βλ. Jones (1971) 95.

8) Ὁ Lesky (1972³) 126 θεωρεῖ τούς στίχους 299-301 παρέμβλητους· βλ. ὅμως Conacher (1974) 333-334 καί 334 σημ. 19.

9) Γιά τή λέξη βλ. Kaibel (1896) καί Kells (1973) σχόλιο στόν στίχο· λαθεμένα ὁ Mayer (1883) 37 ἀναφέρεται σέ δύο ὄνειρα. Ὁ Kitto (1958) 30-31 ὑποστήριξε ὅτι τό ἀμφίσημο ὄνειρο λειτουργεῖ ὅπως οἱ ἀμφίσημοι χρησμοί στά ἄλλα ἔργα τοῦ Σοφοκλῆ.

10) βλ. Gellie (1972) 112.

11) Γιά τό κείμενο βλ. Dawe (1973) I 177, ὁ ὁποῖος υἱοθετεῖ τή γραφή αἰαῦ· πρβ. καί Kamerbeek (1974) σχόλιο στόν στίχο. Τή γραφή αἰεῦ δέχτηκε ὁ Jebb καί τείνει νά υἱοθετήσῃ ὁ Woodard (1965) 228 σημ. 10, ὁ ὁποῖος διατυπώνει καλές σκέψεις γιά τό μοτίβο τῆς διάρκειας στίσσο. 198-202.

12) Δεῖγμα τῶν προστριβῶν αὐτῶν ἀποτελεῖ ὁ ἀγῶνας λόγων (515 κέ.) ἀνάμεσα στήν Ἥλέκτρα καί τή μητέρα της, ὅπου γίνεται διαφορετική ἐκτίμηση τοῦ φόνου τοῦ Ἀγαμέμνονα. Γιά τή διαφορετική ἐκτίμηση τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος στούς ἀγῶνες λόγων βλ. Joerden (1960) 289.

13) Ὁ φόνος ἐγίνε στίς 13 Γαμηλιῶνος σύμφωνα μέ τά Σχόλια στήν Ἥλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ (στ. 281).

14) Γιά τή συμπλοκή ὁ προστατῶν χρόνος βλ. Romilly (1971) 42.

15) Ἡ Ἥλέκτρα ταυτίζεται μέ Ἑρινύα πού τρέφεται μέ τό αἷμα τῆς μητέρας της· βλ. Εὐμενίδες 264-7:

ἀλλ' ἀντιδοῦναι δεῖ σ' ἀπό ζῶντος ῥοφεῖν
ἐρυθρόν ἐκ μελέων πελανόν· ἀπό δέ σοῦ
βοσκάν φεροῦμαν πώματος δυσπότου·
καί ζῶντά σ' ἴσχνάνασ' ἀπάξομαι κάτω.

16) Κατά τόν Vögler (1967) 132 καί 148-149 καί τόν Neitzel (1967) 99 ἡ δυσἀρέσκεια τῆς Ἥλέκτρας στόν Εὐριπίδη ὀφείλεται περισσότερο-

ρο στον κοινωνικό υποβιβασμό της παρά στην ανάμνηση του πατέρα της· βλ. όμως Steidle (1968) 67-68.

17) Βλ. Wuhrmann (1940) 74-75. Κατά τον Vögler (1967) 155 ο λιθοβολισμός του τάφου του Ἀγαμέμνονα αποτελεί προσπάθεια του Εὐριπίδη νά ξεπεράσει τόν Σοφοκλή, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ Κλυταιμῆστρα γιορτάζει τήν ἐπέτειο τῆς συζυγοκτονίας.

18) Αὐτή ἡ διαπίστωση συμφωνεῖ μέ τό συμπέρασμα τῆς Gollwitzer (1937) 14 (γιά τόν Αἰσχύλο), 19 σημ. 2 (γιά τόν Σοφοκλή) καί 24 (γιά τόν Εὐριπίδη). Ἐδῶ δέ θά συζητήσουμε τίς διαφορές τῶν τριῶν τραγικῶν ὡς πρός τήν ἐκθεση τοῦ παρελθόντος, τίς ὁποῖες πραγματεύεται ἱκανοποιητικά ἡ Gollwitzer.

19) Στούς Ἑπτά εἶναι ὁ Ἑτεοκλῆς, στίς Τραχίνιες ἡ Δηιάνειρα, στόν Οἶ Κρέων, στόν Οἶ Οἰδίπους, στόν Φιλοκτήτη ὁ ἔμπορος.

20) Οἱ Schmid-Stählin (1934) II 211 δέν ἔχουν δίκαιο, ὅταν ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀρχή τῆς πολιορκίας πρέπει νά τοποθετηθεῖ στό τέλος τοῦ Οἰδίποδα· βλ. Post (1905) 18.

21) Πρβ. Nestle (1930) 35: "Μέ τήν εἰσαγωγή τοῦ χρησμοῦ χαρακτηρίζεται καταρχήν ἡ συγκεκριμένη ἡμέρα ὡς ἀποφασιστική".

22) Βλ. Thalmann (1978) 17-20 μέ παλαιότερη βιβλιογραφία.

23) Βλ. Spring (1917) 160.

24) Ὁ Thalmann (1978) 21 προτείνει νά τηρήσουμε τή γραφή τῶν χειρογράφων ἀνδρηλάτην.

25) Πρβ. τούς στίχους 1163-5 τῶν Βατράχων τοῦ Ἀριστοφάνη:

ἐλθεῖν μὲν εἰς γῆν ἔσθ' ὅτῳ μετῇ πάτρας·

χωρίς γάρ ἄλλης συμφορᾶς ἐλήλυθεν·

φεύγων δ' ἀνὴρ ἦκει τε καὶ κατέρχεται

26) Βλ. Gagarin (1976) 120-121. Ὁ Smyth (1924) 129 ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Αἰσχύλος δέν ἀναφέρεται ρητὰ στή συμφωνία τῶν δύο ἀδελφῶν γιά ἐναλλάξ διακυβέρνηση τῆς χώρας. Ὁ Cameron (1971) 27 πιστεύει ὅτι ὁ Αἰσχύλος ἀκολούθησε τήν ἐκδοχή πού παραδίδει ὁ Ἑλλάνικος (FGH Hist 1 F 98), σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Πολυνείκης, ἀκολουθώντας τήν κληρο-

νομική νομοθεσία, παραιτήθηκε εκούσια από τὰ δικαιώματά του στὸν θρόνο ὡς νεότερος ἀδελφός. Πρβ. καί Thalmann(1978)20-22.

27)Γιὰ τὸν ρόλο τῆς πόλης στὸ ἔργο βλ. Krischer(1960)21 καί 33.

28)Βλ. Garvie(1969)171.

29)Βλ. Garvie(1969)220-221.

30)Βλ. Snell(1928)52-65* πρβ. Garvie(1969)221: σημ.3

31)Γιὰ τὴν παθητικὴ συμπεριφορὰ τῆς Δηϊάνειρας βλ. McCall(1972).

32) Ὁ βοσκὸς δὲν μποροῦσε νὰ φανταστεῖ ὅτι δολοφόνος τοῦ Λαίου ἦταν τὸ βρέφος ποὺ ἔλαβε ἐντολὴ νὰ ἐκθέσει στὸν Κιθαιρώνα* στὴν ταύτιση θὰ συμβάλει ὁ Κορίνθιος ἄγγελος. Μία πολὺ καλὴ ἀνάλυση τῶν διαφορῶν ἐπιπέδων τοῦ παρελθόντος ποὺ ἐκπροσωποῦν αὐτὰ τὰ δύο ἐλάχισ-
σωνα πρόσωπα στὸν ΟΤ προσφέρει ὁ Joerden(1960)171 κέ.

33)Γιὰ παραλληλισμὸ τῶν προλόγων τοῦ ΟΤ καί τῶν Ἑπτά βλ. Χουρ-
μουζιάδη(1968)263 μέ σημ.2* Vetta(1976)111 σημ.6* Taplin(1977)136-
137.

34)Γιὰ τὴ συνθηματικὴ χρῆση τῆς λέξης χῶρος στὸν ΟΚ βλ. Schmidt
(1961)9 σημ.1.

35)Πρβ. Winnington-Ingram(1980)278.

36) Ὁ Πολυνείκης εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἐπιχειρεῖ λεπτομερὴ περι-
γραφή τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφάνισης τοῦ πατέρα του (ὁ ὕδιος ὁ Οἰδίπους
ἀναφέρεται στὸν ἑαυτό του μέ τίς λέξεις ἄθλιον εὔδωλον, 109-10, ἐνῶ
ἡ ἀναφορὰ τοῦ Θησέα στὸν στίχο 555 εἶναι γενικὴ):

ἐσθῆτι σὺν τοιᾶδε, τῆς ὁ δυσφιλῆς
γέρων γέροντι συγκατῶκηκεν πίνος
πλευράν μαραίνων, κρατὶ δ' ὀμματοστερεῦ
κόμη δ' αὔρας ἀκτένιστος ἄσσεται.

37)Γιὰ τὸν χρόνο ἐκτόξευσης τῆς ἀράς βλ. Schmidt(1961)102 σημ.3,
ὁ ὁποῖος, ἀκολουθώντας τὸν Jebb, τὸν Bowra κ.ἄ., σωστά ὑποστηρίζει
ὅτι ὁ Οἰδίπους καταριέται γιὰ πρώτη φορὰ τοὺς γιούς του στὴν Ἀθή-
να.

38)Γιά τόν χρησμό βλ. Hinds(1967) καί Schmidt(1973) 36-44, όπου καί παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τίς διάφορες ἐρμηνευτικές τάσεις βλ. Μαρκαντωνάτο(1982) 40 κέ.

39)Γιά τό μίσος τοῦ Φιλοκτήτη βλ. Poe(1974) 45 καί 47.

40)Βλ. Horpin(1976) 117. Ὁ Spira(1960) 16 σημ. 13 καί 14 καί ὁ Knox(1964) 119 σημειώνουν τή συχνή ἐπανάληψη τῶν λέξεων βία, πειθῶ καί δόλος στό ἔργο.

41)Τά ράκη πού βλέπει ὁ Νεοπτόλεμος στήν ἀρχή τοῦ ἔργου (38) προσημαίνουν τήν ἄθλια κατάσταση τοῦ ἥρωα.

42) Ὁ Fraenkel(1950) σχόλιο στόν στίχο δέ συμπεριλαμβάνει στό ἔνθεν τήν κατάσταση πού ἐπικρατεῖ στό παλάτι. Ὡστόσο, τό οὐτ' ἐννέπω δέ σημαίνει ὅτι ὁ χορός δέ μιλά, ἐπειδή δέν εἶδε τά γεγονότα, ἀλλά ἐπειδή ἀποφεύγει αὐτό τό δυσάρεστο θέμα.

43) Ὅτι τό ἐκδικητικό σχέδιο ἔχει συλληφθεῖ ἀπό καιρό ὑπογράμμιζαν σωστά ὁ Deckinger(1911) 29 καί ὁ Fiedler(1914) 10 καί 20.

44) Ἡ ἀπουσία ὀρισμένων προσώπων σέ κάποια ἀποφασιστική φάση τοῦ δράματος ἀπαντᾷ συχνά στήν τραγωδία καί ἰδιαίτερα στόν Εὐριπίδη. Βλ. π.χ. Χρηφόρες (Αἰγισθος), Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ (Αἰγισθος), Ἰππόλυτος (Θησέας), Ἀνδρομάχη (Νεοπτόλεμος), Ἡρακλῆς (ὁ δῶνυμος ἥρωας), Ἴων (ὁ Εὐϋθός ἀπουσιάζει κατά τήν ἐκτέλεση τῆς σκευωρίας καί ὥς τό τέλος τοῦ ἔργου), Ἑλένη (Θεοκλύμενος).

45)Γιά τήν ἀνασκόπηση τοῦ παρελθόντος ἀπό τήν Κρέουσα βλ. Strohm(1957) 161-162.

46)Γιά τό θέμα τῆς ἱκεσίας βλ. Gould(1973) μέ παλαιότερη βιβλιογραφία.

47) Ἡ συνύπαρξη τῆς Ἑρμιόνης καί τῆς Ἀνδρομάχης καί ἡ ἀντιζηλία τῶν δύο γυναικῶν ὀφείλεται πιθανότατα σέ ἐπινόηση τοῦ Εὐριπίδη* βλ. Stevens(1971) 5.

48) Ἡ Burnett(1971) 149 σημ. 15 ὑπολογίζει ὑποθετικά τό διάστημα τῆς ἀπουσίας τοῦ Νεοπτόλεμου σέ δέκα ἢ ἑντεκα ἡμέρες.

49)Γιά τούς στίχους αυτούς βλ.Schwinge(1972)24-25.

50)Βλ.Lesky(1925)37-38 καί 49. 'Ο Lesky(1964)205 εἶναι περισσότερο ἐπιφυλακτικός σχετικά μέ τήν τοποθέτηση τῆς ὑπόσχεσης κατά τήν ἡμέρα τοῦ γάμου καί τῆς ἐκπλήρωσής της μετά ἀπό χρόνια, ἀλλά τήν ἀποψη αὐτή τήν ξαναφέρει στό προσκήνιο ὁ Kullmann(1967)128. 'Ορθές ἀντιρρήσεις γιά μιά τέτοια τοποθέτηση προβάλλει ὁ Stephano-poulos(1980)53 κέ. Γιά μιά κριτική θεώρηση τῶν ἐρμηνευτικῶν τάσεων τῆς ἔρευνας βλ.Paduanò(1968)9-31.

51)Βλ.Wilson(1968)4 καί Bergson(1971)52 σημ.2.

52)Βλ.Wilamowitz(1919)III 87. Σωστά κατά τοῦ Wilamowitz ὁ Zür-cher(1947)27 καί Lesky(1972³)298.

53)Γιά τή σημασία τῆς σιωπῆς βλ.Trammel(1968)90-91.

54)Βλ.Schwinge(1962)51 σημ.1, ὅπου καί παλαιότερη σχετική βι-βλιογραφία· σωστά κατά τοῦ Schwinge ὁ Erbse(1972), ὁ Lesky(1976)216 καί ὁ Hübner(1981)157 σημ.2 καί 5.

55)Βλ.Barnes(1968)26. 'Ο Castellani(1979) πιστεύει ὅτι τό ἔργο χωρίζεται μέ τή μετάσταση τοῦ χοροῦ σέ δύο τμήματα: ἓνα τραγικό(1-746) καί ἓνα σατυρικό(747-1163).

56)Βλ.Dale(1954)xxv.

57)Γιά τόν χαρακτήρα τοῦ "Αδμητου βλ.Lesky(1964) καί Steidle(1968)145 σημ.65.

58)"Ετσι καί ὁ Steidle(1968)145 σημ.69.

59)'Ο Vicenzi(1960)527 καί 529 πιστεύει ὅτι οἱ Μοῖρες παραχω-ροῦν ἐφτάχρονη προθεσμία γιά πραγματοποίηση τῆς ὑπόσχεσης, ἀλλά κάτι τέτοιο δέν ἐξάγεται ἀπό τό κείμενο· ἡ Burnett(1971)27 εἶναι ἀόριστη: many years ago.

60)'Ο 'Απόλλων τιμωρήθηκε γιά τόν φόνο τῶν Κυκλώπων (6) καί ἐ-κτίει τήν ποινή τοῦ "ἀπενιαυτισμοῦ", γιά τήν ὁποία βλ.Barrett(1964)163 καί Dale(1954)xviii. 'Η σύμπτωση τῆς λήξης τῆς θητείας τοῦ θεοῦ μέ τήν ἡμέρα τοῦ θανάτου τῆς ἡρώιδας δέν πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει,

ἂν θυμηθοῦμε ὅτι καί ἡ λήξη τῆς ἐξορίας τοῦ Θησέα συμπίπτει μέ τήν ἐκμυστήρευση τοῦ ἔρωτα καί τήν αὐτοκτονία τῆς Φαίδρας στόν Ἰππόλυτο.

61) Συγκεντρώνω τίς ὑπόλοιπες περιπτώσεις, ὅπου ἀπαντᾷ ρητή ἀριθμητική ἀναφορά στή διάρκεια μιᾶς κατάστασης:

(α) Νιδόβη ἀπ. 273, 6 Μ. τριταῦ]ον ἡμαρ τόνδ' ἐφημένη τάφον.

(β) Μυρμιδόνης ἀπ. 212 α¹ Μ. (= Σχόλια Ἀριστοφ. Βάτρ. 911 V): εἰκός τῶν ἐν τοῖς Φρυξίν Ἀχιλλέα ἢ Ἑκτορος λύτρους, ἡ τόν ἐν Μυρμιδόσιν, ὅς μέχρι τριῶν ἡμερῶν οὐδέν φθέγγεται [βλ. σχετικᾶ Taplin (1972) 63 κέ. καί Radt (1981) 7* διαφορετικᾶ ὁ Stanford (1963)²) σχόλιο στόν στίχο 911 τῶν Βατράχων].

(γ) Πρόσθεσε ἐπίσης: Ἰππόλυτο 275, Ὁρέστη 421-2 καί Ἑκάβη 30-4.

62) Βλ. Ritchie (1964) 95 καί Paduano (1973) 8.

63) Βλ. Joerden (1960) 222-223.

64) Βλ. Richter (1892) 90* Deckinger (1911) 19 σημ. 1* Groeneboom (1960) II σχόλιο στούς στίχους 230-1.

65) Βλ. Craig (1924) 99* πρβ. καί Broadhead (1960) xix. Στήν Ἰλιάδα, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ κατάλογος τῶν πλοίων τοποθετεῖται στό δέκατο ἔτος τοῦ πολέμου* βλ. Kakridis (1949) 93.

66) Βλ. Wilamowitz (1917) 117-118.

67) Βλ. Kaibel (1896) 66. Ὁ Geyer (1969) 24 παραβάλλει τόν διάλογο Ὁρέστη καί παιδαγωγοῦ μέ τόν θεϊκό πρόλογο στόν Εὐριπίδη.

68) Βλ. Wilamowitz (1917) 75.

69) Βλ. Gellie (1972) 165-166 μέ παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

70) Βλ. Felsch (1907) 25, ὁ ὁποῖος μέ ἀφορμή τή σοφόκλεια Ἠλέκτρα παρατηρεῖ: cum enim actio tragoediarum Sophoclearum unum diem non excederet, poeta facere non potuit quin colloquium illud quod multo ante hunc diem habitum esse par erat, in eum diem conferret. Πιστεύω, ὥστόσο ὅτι ὁ Felsch δέν ἔχει δίκαιο, γιατί δέν εἶναι ἡ ἐνότητα τοῦ χρόνου πού ἐπέβαλε τή συζήτηση Ὁρέστη καί παιδαγωγοῦ ἀλλά ἡ ἀνάγκη πληροφόρησης τοῦ θεατῆ, ἀνάγκη πού ὑφίσταται καί σέ ἔργα πού καταστρατηγοῦν τήν ἐνότητα τοῦ χρόνου. Μέ ἄλλα λόγια: ὅ,τι εἶναι γνωστό στά πρόσωπα τοῦ ἔργου δέν εἶναι αὐτονόητα γνωστό καί στόν θεατή. Σχετικᾶ βλ. Pfister (1977) 67-68.